

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»**

О.П.Горецька, М.П.Оліяр

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
СИНТАКСИС: СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І ПРОСТЕ
РЕЧЕННЯ**

**Навчально-методичний посібник для студентів напрямку
підготовки 6.010102 «Початкова освіта»**

**Івано-Франківськ
СІМІК
2014**

УДК 811.161.2:81'367.6
ББК 74.261.4

Рекомендовано до друку Вченою радою Педагогічного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 9 від 26 червня 2014 р.)

Рецензенти:

Завгородня Т.К. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки імені Б.Ступарика ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Благун Н.М. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології і методики початкової освіти ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Горецька О.П., Оліяр М.П. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис: словосполучення і просте речення. Навчально-методичний посібник для студентів напряму підготовки 6.010102 «Початкова освіта» / О.П.Горецька, М.П.Оліяр. – Івано-Франківськ: Сімик, 2014. – 140 с.

Навчально-методичний посібник містить теоретичний матеріал з розділу "Синтаксис словосполучення і простого речення", практичні вправи, завдання для використання синтаксичних конструкцій у різних стилях і ситуаціях мовлення, самостійної роботи, поточного та підсумкового контролю

Посібник призначений для студентів напряму підготовки 6.010102 «Початкова освіта», викладачів вищих навчальних закладів педагогічного спрямування.

© Горецька О.П., Оліяр М.П., 2014
© ПНУ, 2014
© СІМИК, 2014

ПЕРЕДМОВА

Теоретичний курс "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис" посідає центральне місце серед лінгвістичних дисциплін. Його специфіка визначається тим, що синтаксичний ярус є завершальною ланкою мовної структури, тому всебічне вивчення цього розділу граматики сприяє закріпленню в студентів попередньо набутих знань із фонетики, лексикології, морфології, глибшому засвоєнню словниково-граматичних та інформаційних можливостей мови як найважливішого засобу людського спілкування.

Мета курсу "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис" – висвітлити основні теоретичні положення цього розділу, які ґрунтуються на здобутках вітчизняної та зарубіжної лінгвістичної науки, навчити студентів умінь здійснювати синтаксичний аналіз мовних одиниць, забезпечити фахову комунікативну підготовку майбутніх учителів початкових класів.

Завдання курсу полягають у тому, щоб, синтезуючи знання з усіх рівнів мовної системи, забезпечити глибоке оволодіння теоретичними відомостями про синтаксичні явища, сформувані в майбутніх учителів творчий підхід до аналізу граматичних одиниць, виробити науковий лінгвістичний світогляд та навички вести самостійну дослідницьку роботу, вміти застосувати на практиці правила граматики, оволодіти культурою усного та писемного мовлення. До важливих аспектів викладання курсу "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис" належить постійна увага до питань, пов'язаних із підготовкою студентів до комунікативної взаємодії з молодшими школярами в середовищі початкової школи, постійна орієнтація студентів на професійне застосування знань.

Вивчаючи курс "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис", *студент повинен знати* визначення та особливості основних синтаксичних одиниць, їх найважливіші формальні й семантичні ознаки, традиційну та сучасну (функціональну) класифікації. *Студент повинен уміти* аналізувати основні синтаксичні одиниці за схемою, розмежовувати компоненти формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації, відрізняти елементарні одиниці від

неелементарних (ускладнених), здійснювати трансформацію синтаксичних компонентів різного рангу.

У систему підготовки студентів входять лекції з синтаксису сучасної української літературної мови, практичні заняття, передбачається також самостійне опрацювання матеріалу.

Структура курсу

Лекційний курс зумовлює висвітлення основних положень синтаксичної теорії, пов'язаних з вітчизняною лінгвістичною наукою, а також тими здобутками, які внесено до мовознавчої скарбниці лінгвістами інших країн. Аналіз синтаксичних явищ слід пов'язувати з традицією їхнього вивчення, проте необхідно залучати й нові підходи до їх тлумачення. У зв'язку з цим особливої уваги варто надати тим питанням синтаксису, що перебувають у центрі зацікавлень теоретиків-синтаксистів й отримують неоднозначні розв'язання.

Головне завдання практичних занять – поглибити матеріал лекцій, виробити у студентів навички лінгвістичного аналізу, уміння застосувати набуті знання на практиці. Програма орієнтована на виконання різноманітних тренувальних вправ, трансформування синтаксичних конструкцій, складання схем ускладнених речень тощо.

Надаючи увагу самостійній роботі студентів, необхідно практикувати написання ними рефератів з синтаксису. Такий вид роботи забезпечить індивідуальний поглиблений підхід до вивчення окремих тем, що передбачає опрацювання спеціальної літератури, крім того, розвиває дослідницькі навички у студентів.

З метою здійснення поточного контролю й перевірки знань студенти складають практичний модуль. Формою підсумкового контролю є залік.

Тематичний план курсу

№ з/п	Назва теми	Лекції	Практичні заняття	Само-стійна робота
1	Тема 1. Загальні питання синтаксису сучасної української літературної мови. Словосполучення.	2	2	2
2	Тема 2. Речення як головна синтаксична одиниця.	2	2	2
3-4	Тема 3. Синтаксис простого речення. Предикативний центр простого речення.	4	2	3
5-6	Тема 4. Другорядні члени речення.	4	2	3
7	Тема 7. Структурно-семантичні типи односкладних речень. Слова-речення. Неповні речення.	2	2	2
8	Тема 8. Речення як комунікативна одиниця. Порядок слів у реченні.	2	2	1
9	Тема 9. Просте ускладнене речення. Однорідні члени речення.	2	2	2
10	Тема 10. Речення з відокремленими членами.	2	2	2
11	Тема 11. Речення зі вставними та вставленими конструкціями, звертаннями.	2	2	2

Тема 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ.

1. Предмет і завдання синтаксису. Основні синтаксичні одиниці української мови.
2. Словосполучення як одиниця синтаксису. Синтаксичні, фразеологічні та лексичні словосполучення.
3. Типи словосполучень за будовою.
4. Різновиди словосполучень за морфологічним вираженням стрижневого слова.
5. Типи семантико-синтаксичних відношень між словами у словосполученні.
6. Види підрядного зв'язку у синтаксичних словосполученнях.
7. Вияв національної специфіки української мови у словосполученнях.

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – С. 5-22.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Квашук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 248-255.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 311-321.
4. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 219-236.
5. Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 448-464.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 7-42.
7. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 440-472.

Додаткова література

1. Вихованець І. Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 29-45.

2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 5-50, 182-213.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 55-69.
4. Олійник О. Б., Шинкарук В. Д., Гребницький Г. М. Граматика української мови. Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2008. – С.285-298.
5. Слинько І. І., Гуйванюк М. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 5-68.
6. Удовиченко Г. М. Словосполучення у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 227.

Студент повинен знати: визначення словосполучення, його найважливіші ознаки, принципи класифікації словосполучень.

Студент повинен уміти: виділяти словосполучення з тексту, відрізнити їх від інших синтаксичних одиниць, аналізувати за схемою, розмежовувати формально-синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення між компонентами словосполучень, добирати синонімічні словосполучення з різними видами зв'язку.

Ключові поняття: *синтаксис, одиниці синтаксису, словосполучення, сурядні словосполучення, підрядні словосполучення, семантико-синтаксичні відношення, атрибутивні відношення, об'єктні відношення, обставинні відношення, узгодження, керування, прилягання, тяжіння.*

Теоретичний блок

Синтаксис – розділ граматики, що вивчає систему синтаксичних одиниць і правила їх функціонування.

Синтаксис мови – це сукупність наявних у мові закономірностей, що зумовлюють побудову та функціонування синтаксичних одиниць.

Предметом синтаксису є система синтаксичних одиниць, їх структура і семантика, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення тощо.

У сучасному мовознавстві існують три аспекти вивчення синтаксичних одиниць: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний, комунікативний.

Словосполучення – це смислово-граматичне об'єднання двох і більше повнозначних слів на основі підрядного або сурядного синтаксичного зв'язку, що слугує для позначення розчленованого поняття.

За ступенем поєднання компонентів словосполучення поділяються на:

1. Вільні (*батько і мати, золоте колосся*).
2. Сталі:
 - а/ лексичні (*регресивна асиміляція*);
 - б/ фразеологічні (*байдики бити*).

Типи словосполучень **за будовою**:

1. Прості (*сільська школа*).
2. Складні (*нова сільська школа*).

Види словосполучень **за морфологічним вираженням стрижневого слова**:

1. Іменникові (*молодша сестра*).
2. Прикметникові (*старанний у навчанні*).
3. Числівникові (*перший зліва*).
4. Займенникові (*хтось із дівчат*).
5. Дієслівні (*жити дружно*).
6. Прислівникові (*високо в небі*).

Типи **семантико-синтаксичних відношень** між словами у словосполученні:

1. Атрибутивні відношення (*рідна мова, мрії подорожувати*).
2. Об'єктні відношення (*розповідати казку, схвалений урядом*).
3. Обставинні відношення (*розмовляти пошепки, значно кращий*).

Види підрядного зв'язку в синтаксичному словосполученні:

1. Узгодження (повне – *життєрадісна дівчора*, неповне – *місто Львів*).
2. Керування (безпосереднє – *староста групи*, опосередковане – *розповідати з натхненням*; сильне – *зустрів товариша*, слабке – *зайти без попередження*).
3. Прилягання (*читати вголос, старанно вчитися*).
4. Тяжіння (*Батько прийшов стурбований: батько*

стурбований, прийшов стурбований).

Практичний блок

Завдання

1. Котрі з поданих сполучень слів є синтаксичними словосполученнями? Виписати їх, охарактеризувати за схемою (Х – головне слово, О – залежне слово). Підкресліть лексичні словосполучення однією рискою, а фразеологічні – двома. Виділіть сполуки слів, що не становлять словосполучення.

Материнський рушник, мати вишивала, вишивала і раділа, просила долю, сповнений краси, розпростерти крила, на покуті, жар-птиця, каганчик-бликунець, дзінь-дзінь, розквітла вишня, говорила з вітром, кидати на вітер, запах чебреців, на схилах балок, гомінке роздолля, більш вільний, дуже вільний, буду вірити, найчарівніший край, найбільш чарівний, дозрілий хліб, хліб дозріває, земля має родити колос, новий автомобіль, наказ командира, порада вчителя, написати поему, сидіти мовчки, захоплено слухати пісню, зовсім молодий, сніг і дощ, Атлантичний океан, Далекий Схід, піймати облизня, пасти овець, пасти задніх, пекти раки, замилувати очі, буду конспектувати, білий віри, батько й син, малий, але розумний; молодий, проте поважний; доброзичливий і люб'язний, повага до старших, мовний апарат людини, неозначена форма дієслова, обстріляний птах, більш вразливий, більше читати, збити з пантелику, ні пари з уст, піду подивлюся, над Чорним морем, зробили б, та вже ж, три шляхи широкі, навколо столу, край вікна, буду космонавтом.

2. Знайдіть у словосполученнях головне і залежне слово. Визначте різновид словосполучень за головним словом.

Варіанти відповідей:

1 – іменникове;	4 – займенникове;
2 – прикметникове;	5 – дієслівне;
3 – числівникове;	6 – прислівникове.

1. Телевізійне шоу.
2. Наші депутати.
3. Автор повісті.
4. Друга колона.
5. Дехто з присутніх.
6. Зошит у лінійку.
7. Намір прийти.
8. Охочі до праці.
9. Вдарити лозиною.
10. Занадто спокійно.
11. Подарувати сестрі.
12. Смертельно небезпечно.
13. Обведений фарбою.
14. Дуже тихо.
15. Курний шлях.
16. Тремтячи від щастя.
17. Один із трьох.
18. Стати навколішки.
19. Вигляд міста.

20. Команда "струнко". 21. Обома руками. 22. Густе волосся. 23. Свого товариша. 24. Поцілувати в руку. 25. Узявшись за руки. 26. Не боятися труднощів. 27. Сьогодні ввечері. 28. Треба грошей. 29. Намір продовжити. 30. Працювати допізна. 31. Ішов повагом. 32. Запалене багаття. 33. Ледве теплий. 34. Навчання дітей. 35. Схоже на правду. 36. Наш девіз. 37. Оцей чоловік. 38. Перший скраю. 39. З двома томами. 40. Один серед лісу.

3. Утворіть словосполучення, в яких наведені слова виступали б у ролі головних.

Говорити, краса, осінь, піклуватися, ходити, мрія, подяка, ігри, перший, вивчаючи, діти, сніг, написаний, пізно, кожного.

4. Випишіть окремо прості й складні словосполучення.

Вияв великої поваги, почуття великої радості, писати з великої літери, нагорода за сумлінну працю, хлопець із карими очима, жінка років сорока, глянути щасливими очима, дитина з радісною усмішкою, час великих тривог, полонина ніжної зелені, дівчина з довгою косою, картина відомого художника, музика нових поколінь, глянути вдячними очима, хатка на курячих ніжках.

5. Згрупуйте подані словосполучення за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами.

Згадувати батьків, місячна ніч, материнська пісня, сяяти вгорі, людина без досвіду, наша слава, портрет сестри, батькова лінія, розповідати захоплено, діяти наперекір, схвалений урядом, коліскова пісня, приготувати дітям, перші четверо, сплачувати борги, надзвичайно уважний, багатий урожай, здібний до навчання, піти прямо, спочивали в полі, човен з мотором, чітко вимовляти, принести квіти, удвічі дорожчий, значно кращий, написання листа, зичити щастя, велич духу.

6. Дискусія-змагання на тему «Види підрядного зв'язку у синтаксичних словосполученнях».

Всі учасники розбиваються на дві команди. Вибирається журі, що визначає критерії оцінювання: доказовість, логіку, чіткість формулювань, коректність виступаючих, здатність чітко дотримуватися теми. Веде дискусію викладач або один зі студентів. Наприкінці гри журі повідомляє результати, коментує їх, потім відбувається колективне обговорення.

Матеріал для дискусії:

а) У поданих реченнях знайти словосполучення, утворені способом узгодження. Схарактеризувати повне і неповне узгодження.

Ще крок, ще два, і ось уже джерельна криничка недалеко. Діброва збирає останні сили, щоб перейти через дорогу на той бік лісу, де джюрчить цілюще джерело. Він щоразу спотикається на рівній дорозі, але ще знаходить у собі сили і знову підводиться. Нарешті стежка закінчилась. Він припадає до джерела і довго п'є спраглими вустами холодну воду. Студена вода приємно пахне м'ятою, і Діброві здається, що він ніколи не нап'ється цієї води, не встане від цієї криниці (В. Кучер). Дрібний дощ леденив змучених рибалок і заступав густим туманом обрій, де світив маяк на вершині Каstellі і другий – на сході, на мисі Святого Іллі. А тепер, хлопці, до Жукова острова! Риби там – о скільки! Дніпро-Славута палав під сонцем парчевою ризою. Тут зустрічав він красуню Джевгер, яка довго милувалася своїм віддзеркаленням, перш ніж розбити його, занурюючи в воду свій глек. Цей лабіринт нижче від острова Базавлуку називався військовою скарбницею, бо козаки ховали там гармати, гроші й скарби. Майдан сліз – невіленьницький ринок – кипів строкатою юрбою (З тв. З. Тулуб).

б) Знайти словосполучення, утворені способом керування. Визначте їх тип (безпосереднє чи опосередковане, сильне чи слабке).

І. Сонце вставало рано-рано, як завжди влітку. Задовго до його появи палахкотіли хмарки соковитим гарячим багрянцем. Віяло з Дніпра свіжістю лісів та лук; пахтіло смолою, листям, квітами й травами, і від подиху вітру розсипалися дніпровною брижею срібні порошинки іскор. Прибита росою курява оксамитом укривала дорогу, і в прозорому, наче вимитому повітрі яскраво вирізьблювалося листя сріблястих тополь та осик (З. Тулуб).

в) Утворити словосполучення способом прилягання, використавши в ролі головного подані слова, довести правильність виконання завдання.

Цікавий, приїхати, розповідати, робота, майстер, сьогодні, подитячому, веселий, працювати, дивитися, відповідати, зустріч, іти, читання.

10. Вправа «Коло ідей» (нтерактивна технологія кооперативного навчання).

Мета: вирішення суперечливих питань, створення списку ідей, залучення всіх студентів до обговорення завдання.

Завдання:

1. Чому подані поєднання слів не становлять синтаксичні словосполучення?

а) більш вірний, буду читати, хай переможе;

б) батько й син, віримо і сподіваємось;

в) край вікна, довкола столу, поблизу села;

г) збити з пантелику, на пари з уст, дати драла.

11. Вправа «Акваріум» (інтерактивна технологія кооперативного навчання).

Мета: розвиток навичок спілкування в групі, вмінь висловлюватися, переконувати, вести дискусію, здійснювати аналіз та обговорення навчального матеріалу з метою його осмислення, закріплення і засвоєння.

Проблемні питання для обговорення:

1. Чому в синтаксисі словосполученням вважається поєднання слів, пов'язаних підрядним зв'язком?

2. Чи може словосполучення «тихий вечір» бути реченням?

Доведіть свою думку.

3. Чим відрізняється словосполучення від речення?

Завдання для самостійної роботи

1. Доберіть словосполучення за поданою схемою.

Головне слово	Спосіб зв'язку	Залежне слово
Іменник	Узгодження	Прикметник Дієприкметник Числівник Займенник
Дієслово. Іменник. Прикметник. Прислівник.	Керування	Іменник. Займенник.
Дієслово. Прикметник. Іменник. Прислівник.	Прилягання	Прислівник. Дієприслівник. Неозначена форма дієслова

2. Утворіть складні словосполучення, поширивши головне або залежне слово (чи головне і залежне водночас) простих словосполучень пояснювальними словами. Складіть твір-мініатюру, використовуючи опорні словосполучення.

Зелена галявина, сюрчання коників, чудний гомін, шелест жита, перебігати з нивки, освіжати билінку, розбуркувати душу.

Блок запитань для самоконтролю

1. Що вивчає синтаксис і з яких розділів він складається?
2. Чим словосполучення відрізняється від речення?
3. Дайте визначення словосполучення.
4. Які типи словосполучень виділяють залежно від ступеня семантичного злиття компонентів?
5. Які сполучення слів не належать до словосполучень і чому?
6. Які типи словосполучень виділяють за будовою?
7. Назвіть типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова й наведіть приклади.
8. Які типи словосполучень виділяють за семантико-синтаксичними відношеннями між головним і залежним словами? Наведіть приклади.
9. Назвіть способи підрядного зв'язку між словами у словосполученні.
10. Які засоби вираження синтаксичних відношень у словосполученнях?

Контрольний блок

У поданому тексті знайдіть прості словосполучення.

Схарактеризуйте їх за поданою схемою.

Схема синтаксичного розбору словосполучення

1. Аналізоване словосполучення.
2. Вид словосполучення за ступенем поєднання слів: лексичне, фразеологічне, синтаксичне.
3. Просте чи складне словосполучення?
4. Головне¹ і залежне слово в словосполученні.
5. Тип словосполучення за морфологічним вираженням головного слова (іменникове, прикметникове, числівникове, займенникове, дієслівне, прислівникове).
6. Типи синтаксичних відношень у словосполученні (об'єктне, атрибутивне, обставинне).

7. Види синтаксичного зв'язку між головним і залежним словом у словосполученні: 1) узгодження: а) повне чи неповне; б) у яких граматичних значеннях виявляється? 2) керування: а) якого відмінка вимагає керуюче слово? б) безпосереднє чи посереднє? в) сильне чи слабке? 3) прилягання: яка частина мови чи форма прилягає?

¹ *Головний компонент словосполучення під час письмового аналізу позначається похилим хрестиком (X).*

Варіант 1. *Розкрилися грона пролісків, схожих на небесну блакить. Поодинокі визирнули підсніжники. Між зеленими листочками загорілися жовтенькі зірочки гусячої цибульки.*

Світло, тепло розбивають панцир на бруньках. Вже недалеко той час, коли оксамитовим серпанком молодого листячка вкриються розлогі крони кленів, лип і затінять нижній ярус лісу.

Проте наші ранньоквітучі рослини встигають до цього відцвісти (О. Пархоменко).

Варіант 2. *Як відомо, мурашки дуже злі. Що не покладеш їм у їхню купу – вони все згризуть. А проте в мурашиній купі живуть личинки жука-оленки. Мабуть, ви бачили цього жука. На квітах будьяка можна найчастіше знайти оленку, коли вона сидить нерухомо, зануривши свій хоботок разом з головою в пахучу квітку.*

Личинка цього жука не боїться мурашок. Вона робить свої ходи на дні мурашиної купи, знаходить там свою поживу. А коли вже досягне потрібного віку, заривається в землю, стає лялечкою, і з неї виводиться бронзова оленка (О. Копиленко).

Варіант 3. *Ранок був сонячний, кришталевий. Тихий, які бувають тільки на початку осені. Море мліло в ніжній млості, і в заштитеному його атласі відсвічували перлові верхів'я хмаринок. Леткі, пустотливі хвильки з дзвінким сміхом набігали на обмілини й шепотіли щось ласкаве, спадаючи на пісок. Мліли гори в бузковій імлі, наливалися долини синню і, наче високі чорні свічки, нерухомо стояли кипариси, відтіняючи сліпучу білизну будинків із плескатими дахами, що розсипалися крейдяними кубиками по схилах гір (З. Тулуб).*

Варіант 4. *... Милується зір зеленим садком і городом... Облямовує садок вузька доріжка, де ледве проїде широка татарська мажара, запряжена двома буйволами. А в глибині бухти розсипалися на узбіччі гори білі саклі Чабан-Таша. Якби просто – рукою до них би кинути, а обійти гадючками-стежками – буде з півмилі. В бухті*

стоїть і ялик Нур'ялі, добре захищений скелями від прибою. А в скелях під горою чимало масних устриць і мідій, якими можна прогудуватися під скрутну годину (З. Тулуб).

Опорна таблиця 1

Способи зв'язку слів у підрядному словосполученні

Приклади	Семантико-синтаксичні відношення	Структурно-граматичні ознаки
Узгодження <i>1) чистий зошит, чистого зошита; 2) третій вал, третього валу</i>	Назва предмета і його ознаки. Означальні (атрибутивні) відношення	Залежне слово набуває форм головного слова: роду, числа, відмінка. Головними словами виступають іменники, а залежними – прикметники, числівники, займенники та ін.
Керування <i>1) читати книгу; читав книгу; 2) розмова з сином; розмовою з сином</i>	Назва дії і предмета, на який спрямована дія. Об'єктні відношення	Головне слово вимагає від залежного певної форми непрямого відмінка з прийменником або без нього. Залежним словом завжди буває іменник чи інша частина мови в значенні іменника, а головним – усі повнозначні частини мови. При зміні головного слова залежне слово не змінюється
Прилягання <i>читати голосно, вітатися сидячи, необхідно запросити, дуже добрий</i>	Назва дії та її ознаки, назва ознаки та її міри вияву тощо. Відношення здебільшого обставинні	Залежне слово – незмінне (прислівник, дієприслівник або інфінітив). Воно пов'язується з головним лише за змістом. Головним словом частіше буває дієслово, рідше – інша частина мови

Тема 2. РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

1. Речення і його основні ознаки.
2. Речення і судження.
3. Типи речень за метою висловлювання.
4. Види речень за емоційно-експресивним забарвленням.
5. Речення стверджувальні і заперечні.

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – С. 33-42.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 255-262.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 322-329.
4. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 237-242.
5. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 465-470.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 43-63.
7. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 473-483.

Додаткова література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 51-65.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 16-22, 33-43.
3. Грищенко А. П. Категорія предикативності // Синтаксис словосполучення і простого речення – К.: Наукова думка, 1975. – С. 5-29.
4. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 5-33.
5. Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення): Навч. посібник. – ТС: ІЗМН, 1997. – С. 15-24, 47-48.

6. Олійник О. Б., Шинкарук В. Д., Гребницький Г. М. Граматика української мови. Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2008. – С. 298-302.

7. Слинько І. І., Гуйванюк М. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 69-102.

Студент повинен знати: визначення речення, його основні ознаки та категорії, критерії розрізнення речення та судження, класифікаційні схеми речень.

Студент повинен уміти: аналізувати речення з урахуванням їх формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації, характеризувати речення за будовою (прості, прості ускладнені, складні), за способом вираження предикативності (односкладні, двоскладні), за наявністю другорядних членів речення (поширені, непоширені), за повнотою структури (повні, неповні), відрізняти повні односкладні речення від неповних двоскладних.

Ключові поняття: *речення, судження, предикативність, інтонація, модальність, граматичний і смисловий зв'язок компонентів речення, відносна смислова завершеність речення, розповідні, питальні і спонукальні речення, окличні речення, стверджувальні і заперечні речення.*

Теоретичний блок

Речення – це мінімальна інтонаційно і граматично оформлена одиниця мовного спілкування, що формує і виражає окрему відносно закінчену думку та відношення її змісту до дійсності.

Основні ознаки речення:

1. Предикативність.
2. Інтонація.
3. Модальність.
4. Граматичний і смисловий зв'язок усіх компонентів речення.
5. Відносна смислова закінченість речення.

Речення є формою існування судження. Речення і судження становлять діалектичну єдність, але не є тотожними, мають власну специфіку.

Типи речень за метою висловлювання:

1. Розповідні речення: *Знялися з криком птахи зі своїх гнізд і величезною зграєю закружляли над містечком.*

2. Питальні речення: *Про що, пташко, нам співаєш пісню голосну?*

а/ власне питальні: *Котра зараз година?*

б/ риторично-питальні: *Хто може випити Дніпро?*

в/питально-спонукальні: *Чому б нам не продовжити знайомство?*

3. Спонукальні речення: *Давайте, дівчата, заспіваємо.*

Типи речень за емоційно-експресивним забарвленням:

1. Окличні речення: *А дівчата були й справді гарні!*

а/ оклично-розповідні: *Чудова сьогодні погода!*

б/ оклично-питальні: *Скільки ще терпіти?!*

в/ спонукально-окличні: *Міцній і дужчай, краю рідний!*

Типи речень за характером вираженого ставлення до дійсності:

1. Стверджувальні речення: *Вечоріє. Сідає сонце в степу.*

2. Заперечні речення: *І ти ніколи не забудеш сумних розпачливих очей.*

а/ загальнозаперечні: *Хай не буде добру переводу.*

б/ частковозаперечні: *Зустрілись ми не в добру годину.*

Практичний блок**Завдання**

1. Визначте типи поданих речень та основні граматичні ознаки кожного речення як окремої синтаксичної одиниці (предикативність, модальність, інтонацію й смислову завершеність).

1. Є тисячі доріг, мільйон стежинок, є тисячі ланів, але один лиш мій. 2. Світе мій гучний, мільйонноокий, Пристрасний, збурунений, німий, Ніжний, і ласкавий, і жорстокий, Дай мені свій простір і неспокій, Сонцем душу жадібну налий. 3. Можна жити, а можна існувати, можна думати – можна повторять (З тв. В.Симоненка).

4. Була весна, море було спокійне і синє, небо – так само, сонце обливало помаранчеві сади по горбах (М.Коцюбинський). 5. Якби не руки та не ноги, то був би гарний барабан для тривоги (Н. тв.). 6. Утекти б од себе геть світ за очі У небачене, нечуте, у немовлене, Де нема ані смутку, ні радощів, Де ніщо не збавлене, не здолане

(В.Стус). 7. Так мерцій на борзі коні і летім, де Дон шумить, Де об землю половецьку я волю спис зломить (О.Олесь). 8. Е, сину, сину! Щоб научитись плавать, треба води набрать в уха; щоб научитись жить, треба настраждатись у житті... (І.Карпенко-Карий). 9. – Давайте краще сядемо на лавку, – закликає вона. Під кленом лавка сіра, старенька (М. Івченко). 10. Нехай тобі колись наснитись, Немов міраж чи тиха даль, Смарагд любисткового листя, І повинь вуст, і души печаль (Н.Півторацька). 11. Долини сплять... Собі б заснути... 12. Долини сонце вже стривають... Мені б його стривать, вітатъ... 13. Сядь, схились і слухай пісню. 14. О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань, вгорі спинися, Осаяй мій край і розлетися Дощами судними над ним. 15. Роси, роси, дощичку, ярину, Рости, рости, житечко, на лану, На крилечках, вітрику, полети, Колосочки золотом обмети (3 тв. О.Олеся). 16. Давай говорити мовою осені (О.Підпала). 17. Як чисто надворі, як біло і зимно... Немовби так буде довіку. 18. Тихий вітер зів'яв на мелодії пізньої ночі... Може, й пам'ять любові на високих згоріла зірках... 19. Задихнутися б серцю у цій відчайдушній красі (3 тв. Н.Півторацької).

2. Визначте типи речень за метою висловлювання. Схарактеризуйте особливості інтонації кожного з них.

1. Чи ми ще зійдемося знову? Чи вже навіки розійшлись? І слово правди і любові в степи і дебрі рознесли! 2. І смеркає, і світає, день Божий минає, І знову люд потомлений, і все спочиває. 3. Смеркалося... огнем кругом запалало. 4. Всі гуляють. А де ж Гонта? Чом він не гуляє? Чому не п'є з козаками? Чому не співає? (3 тв. Т.Шевченка). 5. І ще довго потім було чуть музики та співи між вербами та поміж хатами (І.Нечуй-Левицький). 6. Іди вперед, людино (К.Чернишов). 7. Як мало хто уміє з нас любить (М.Рильський). 8. Степ навкруги. В траві стежина біла (І.Павлюк). 9. Я щаслива. Моя свобода завжди при мені (Л.Костенко). 10. Хай дитинство з мокрим чубом знову скочить на поріг (В.Крищенко). 11. Доля спить, не цікавиться. Чи зла, чи добра – все одно. Не кричть, не будять її, ходять на пальцях... (У.Самчук).

3. Прочитайте. Схарактеризуйте різновиди питальних речень. Визначте засоби вираження питальності у поданих реченнях.

1. А може, це любов, якщо так гарно серцю, коли приходять ті ясні хвилини в буденщину, в турботи й метушню? Коли так радісно відзвучує у серці луна співуча образу твого? 2. Окинеш оком шлях

чималий. Що зроблено? А що зробити міг? Що проросло? А що зів'яло? (З тв. К.Чернишова). 3. Чому смуток з тобою поруч часто ходить у світлі дні?(В.Симоненко). 4. Щастя, а де ти живеш? (Г.Сковорода). 5. І як в лісах знайду я трав на рани? (О.Олесь). 6. Чом не співа душа про сонце, квіти і про Дністер, що води каламутні аж з-під Карпат несе? (М.Драй-Хмара). 7. Княгиня я чи Мавка лісова у різнотрав'ї росяної мрії? 8. Де ж рай, що виплекала я, що ти пообіцяв? Невже він згас, неville зів'яв? А був же – без кінця... (З тв. Н.Півторацької). 9. Хіба так людині жити?(О.Гончар) 10. Чому б з тобою нам не поєднати дружбу? (Л.Глібов). 11. Чи є кращі між квітами та над весняні? Чи є кращі в життю літа та над молодії? (Леся Українка). 12. А що таке життя? Чи те, що переждалося? Чи все-таки життя – це те, що відбулося?(Л.Костенко).

4. Прочитайте. Випишіть спонукальні речення. Визначте, за допомогою яких засобів граматично оформляється у них спонукування до дії.

1. *Йди вперед, людино.* 2. *О серце! Витримай і кривду, і наругу, і пограну любов, і зраду друга. Все витримай і все переболи, і пломенем здіймись із денної золи.* 3. *Землю зігрій-но, дай волю траві, весно імлиста, запізня!* (З тв. К.Чернишова). 4. *Співай пісень, козацький рід, дай жити слову молодому* (В.Шовковський). 5. *Хай же щастям завжди ясніє некриклива твоя краса* (В.Симоненко). 6. *Щоб краплі калини ярили, мов кров, де зраді виноситься докір.* 7. *І чиста радість юним солов'єм нехай тобі співає довго-довго!* (З тв. Н.Півторацької). 8. *Давайте вертатись* (А.Головка). 9. *Пан іще гірше розгнівався: – Геть ту дитину! – гукнув, – геть!* (Марко Вовчок). 10. *– Гей! ти! – гукнув голова. – Відчини! Чув? Чітко!* 11. *– Дивіться, дивіться-бо! – крикнув Колісник, упираючи очі на середню дівчину* (З тв. Панаса Мирного).

5. Прочитайте речення, знайдіть серед них окличні. Потренуйтеся читати їх виразно. Прокоментуйте особливості інтонації залежно від змісту речень.

1. *Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас!* (І.Франко). 2. *Я довго, Петре, думав над цим і додумався ось до чого: не можна просьбою – бери силою! Бийся! борися, – а бери, добувай!* (Панас Мирний). 3. *– Що? – закричав Гнат. – Геть! Я тут закон!* (Г.Тютюнник). 4. *Ану! Бо як бухну, так і очима блимнеш. – Ну-ну, без жартів* (П.Загребельний). 5. *Від себе*

відитовхнув гонець По вінця повний поставець: «Ні, я не буду з вами пити! Ідіть од мене! Геть ідіть!» (М.Бажан). 6. Світ, крики і захват в очах!.. (Газ.). 7. Глянь, де вода! – Ого-го! Далеченько (О.Гончар). 8. Ой ви, сльози, дрібні сльози! Ви змиєте горе (Т.Шевченко.). 9. Не вмерло Слово у народі і Кобзаря палка любов! (Н.Півторацька.). 10. Половіють жита! (К.Чернишов). 11. О, як солодко пахне ласкава земля чебрецем і полином! (М.Орест). 12. Світ який – мереживо казкове!.. Світ який – ні краю, ні кінця (В.Симоненко).

6. Спишіть текст, визначте тип речення за метою висловлювання. Серед розповідних речень виділіть стверджувальні і заперечні. З'ясуйте граматичні засоби питальних (питальна інтонація, порядок, питальні слова) і спонукальних (спонукальна інтонація, присудок у формі наказового способу, спеціальні частки) речень. Вкажіть на характер волевиявлення в спонукальних реченнях (дозвіл, загроза, заклик, застереження, наказ, порада, прохання).

1. Все – із доброго чи злого – починається з малого (М.Сингаївський). 2. – Жайвір, жайвір, жайворина, чи у тебе є хатина? (А.Камінчук). 3. Добрими людьми завжди згоди можна дійти (Н. тв.). 4. Зупинімося перед красою весняного бузку з великими волоттями світло-фіолетового запашного квіту (Журн.). 5. З народженням, звичайно, з колиски, певне, лексичне багатство ми беремо з собою в життя (О.Гончар). 6. Хто в гарячий день на лузі випасається в кожусі? (В.Кравчук). 7. Ліс – мов біла хмара над рікою. Скільки знає він дощів і хуг! (В.Ткаченко).

7. Розмежуйте односкладні й двоскладні речення, з'ясуйте, чим вони відрізняються одне від одного.

1. Пахне істиною хліб (І.Драч). 2. Пахло талою землею (А.Головка). 3. Вічно бути в сонячній промінні, молодіть красуні Україні (М.Подольян). 4. Шануй і поважай матір і батька. Вони дали тобі життя (В.Сухомлинський). 5. У степу, в траві пахучій, коник, вдатний молодець, і веселий, і співучий, і проворний стрибунець (Л.Глібов). 6. Осінь на околиці рве пожовкле листя, і дощами колеться, і вітрами злється (В.Крищенко). 7. Звиті ластівками гнізда в будинку віщують щастя, тому руйнувати їх не можна (Журн.). 8. Літній вечір... Гори в млі, в золоті вершини... А під ними лється десь пісня України (О.Олесь).

8. Визначте засоби ускладнення простого речення.

Варіанти відповідей:

- однорідні члени речення;
- відокремлені члени речення;
- вставні, вставлені конструкції;
- звертання.

1. Краю мій. Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний). 2. Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні (Д.Павличко). 3. Націю творять сукупно всі, навіть лиходії (Ю.Мушкетик). 4. Налита сонцем і вітрами, хлюпоче веслами весна (М.Стельмах). 5. Слово, моя ти єдина зброє, ми не повинні загинуть з тобою (Леся Українка). 6. Не можна, кажуть, людині помолодішати, а подобішати завжди можна (О.Гончар). 7. Перед тобою світ – великий том розкритий (М.Рильський). 8. Луки, гори, пишні сади – все зелене і пришикле (О.Гончар). 9. Досвітні огні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі (Леся Українка). 10. Степ, струсивши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором (Панас Мирний).

9. Поділіть речення на прості та складні, двоскладні й односкладні, непоширені та поширені.

1. Як страшно оре історичний плуг! Які скарби були і зникли! (Л.Костенко). 2. Мигтіли дні, як п'яти марафонця (Л.Костенко). 3. Це стільки вже літ пролетіло, це стільки ж води утекло (В.Соколов). 4. По той бік пристрасті народжується ніжність. О спрага вуст! Гарячий поклик тіл! (Є.Плужник). 5. Деся на дні мого серця заплела дивну казку любов (П.Тичина). 6. У теплі дні збирання винограду її він стрів (М.Рильський). 7. Нема на світі ще такої міри, щоб зміряти могла криницю віри, і вірності – джерельної святині, і горя у малесенькій сльозині... (О.Богачук). 8. Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалека бачу маленьку білу постать на обніжку (Г.Тютюнник). 9. Вечір був темний, теплий та тихий (І.Нечуй-Левицький). 10. Я стверджую тобою і собою: любов лиш можна зміряти любов'ю (О.Богачук). 8. Найбільша з усіх таємниць – таємниця твого обличчя (Д.Павличко). 10. У любові стають красивими, а красиві – жадані всюди, та стають вони рано сивими, коли вийде любов на люди (П.Скунць).

10. Вправа «Міні-диспут» (інтерактивна технологія

опрацювання дискусійних питань).

Мета: розвиток критичного мислення студентів; умінь визначати та відстоювати власну позицію; умінь публічного виступу та дискутування.

Тема диспуту: Співвідношення між реченням і судженням.

Завдання:

1. Знайдіть спільні та відмінні ознаки речення і судження.
2. Доведіть, що це одиниці різних змістових рівнів.

5. Вправа «Сенкан».

Завдання:

1. Дайте визначення речення у вигляді вірша-сенкану.
2. Об'єднайтесь у пари. Виберіть більш вдалий варіант з двох віршів або складіть один спільний.
3. Об'єднайтесь у групи (4-6 осіб), обговоріть вірші, складені в парах, оберіть найбільш вдалий варіант.
4. Представте вибрані в групах варіанти сенкану. Який із віршів найбільш повно і точно відобразив сутність речення?

6. Вправа «Бій ораторів». Визначається тема, наприклад: «Ідеальний учитель», «Інтелігент сьогодні — який він?», «Що означає бути принциповим учителем?», «Що таке педагогічний такт?» тощо. Потім кожен студент вибирає тему, яка йому сподобалася, і виголошує 3-5-тихвилинну промову. У промові можна використовувати ідеї попереднього оратора, сперечатися з ним, погоджуватися, ставити запитання тощо.

Завдання: під час виголошення промови використати речення, різні за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні, окличні), стверджувальні, заперечні.

Завдання для самостійної роботи

1. Підберіть з творів художньої літератури речення для ілюстрації різних типів речень, поданих в опорній таблиці 1.
2. Напишіть оповідання на тему «Гроза», поширивши речення другорядними членами.

Була спека. Піднялась пилюка. Подув вітер. Дерев зашита-лися. Пролетіли пташки. Хмара насувалася.

Блиснула блискавка. Почувся грім. Пішов дощ. Прорізався промінь. Трава засяяла. Природа ожила.

Блок запитань для самоконтролю

1. Які головні ознаки речення?
2. Як речення співвідносяться із судженням?
3. Назвіть типи речень за метою висловлювання.
4. Які інтонаційні та структурні особливості розповідних, питальних, спонукальних речень? Наведіть приклади.
5. Наведіть приклади різних типів питальних речень і схарактеризуйте їх.
6. Що можуть виражати спонукальні речення?
7. Які типи речень виділяють за структурою?
8. Що покладено в основу поділу речень на прості й складні; двоскладні й односкладні; поширені й непоширені; повні й неповні?
9. Чим можуть бути ускладнені прості речення?

Контрольний блок

Зробіть письмовий синтаксичний аналіз простих речень за поданою схемою.

Схема аналізу:

1. Речення для аналізу.
2. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Засоби вираження питання і спонукування для питальних і спонукальних речень.
4. Тип речення за емоційно-експресивним забарвленням: окличне, неокличне.
5. Просте чи складне.
6. Тип речення за наявністю головних членів (односкладне чи двоскладне).
7. Тип речення за наявністю другорядних членів (поширене чи непоширене).
8. Тип речення за ускладнювальними засобами (неускладнене, ускладнене), засоби ускладнення.
9. Тип речення за повнотою (повне, неповне).

Варіант І. *Скільки ж слів створив наш народ? Чи спроможні ми порахувати усі слова?.. На жаль, ніхто не відповість на питання: скільки ж слів у сучасній українській мові? Не відповість навіть найталановитіший мовознавець. Це важко зробити з багатьох*

причин. Хоча б тому, що мова формувалася упродовж віків, завжди відгукуючись на зміни в житті. Кожне покоління отримує цей неоціненний скарб від своїх попередників, збагачує його і передає нащадкам. Ота предивна рівновага відносної стабільності і вічного руху витворює з мови найдосконаліше знаряддя нашого мислення й почуття, найвитонченіший інструмент зростання. То хіба ж спроможні ми порахувати усі слова, наявні в сучасній українській мові?! Це і загальноживані слова літературної мови, і терміни різних наук, і діалектні та застарілі слова... До того ж, повсякчас народжуються нові слова. Ні, бажання перелічити усі слова нездійсненне! (І.Вихованець).

Варіант II. *Цікаво, що для вираження нового змісту не обов'язково створювати нове слово. Можна вчинити інакше. “Як? У який спосіб?” – запитаєте ви. А що буде, коли спробуємо новий зміст помістити в те саме слово? Як робить бджола. Вона збирає нектар з різних квітів і заносить його до того самого вулика. Хай і слово інколи стане вуликом, куди збиратимемо набутий досвід і знання, витворений нами новий зміст.*

Відомі нам слова вживаються для позначення нових понять, предметів і явищ. Ось тут хочеться запитати: навіщо ж нове називати старими словами? Невже це найкращий шлях закріпити результати нашої пізнавальної діяльності? Мабуть, вичерпалися словотвірні потужності української мови? Чи щось інше сталося? Ні, словотворення успішно виконує свої обов'язки, як виконувало і раніше. Подивімося, як розквітло воно в мові науки і техніки, відгукуючись на поклик науково-технічного прогресу (І.Вихованець).

Варіант III. *У гулі століть, у нездоланності народної пісні, у злетах мислі, у праці і борні зростало і розпросторювалося у світ найкоштовніше творіння українського народу, основа його духовності – рідна мова.*

Усі прояви життя – від тремтіння травинки на лузі до пророчої Тарасової думи – зберігає народ у рідному слові, передаючи нащадкам естафету гідності, мужності і любові. Проходять віки, вмирають люди, але живе народ, допоки лунає рідна мова й пісня рідна. Допоки буде перегук поколінь і потреба серця шанувати й леліяти слово матері. Допоки буде жага творчості – і в ній щоденна причетність кожного з нас до життя слова рідного.

Живе в нашому народі вічний вогонь пісні. Збагачуйтесь від роду і до роду українською піснею, нетлінно-вічним словом Кобзаря. Несімо у всесвіт титанну і горду думку Івана Франка і Лесі Українки, оповиту в народне слово. Хай геній, тепер ще маля, готує світові прийдешнє слово. Нехай щастить йому і його слову на дорогах вічності (І.Вихованець).

Опорна таблиця 1

Типи речень

За метою висловлювання	Розповідні Питальні Спонукальні
За емоційним забарвленням	Окличні Неокличні
За будовою, кількістю граматичних основ	Прості Складні
За характером предикативних відношень	Стверджувальні Заперечні
За складом граматичної основи	Одоскладні Двоскладні
За наявністю і відсутністю другорядних членів	Поширені Непоширені
За повнотою	Повні Неповні
За наявністю і відсутністю ускладнюючих конструкцій	Ускладнені Неускладнені

Тема 3-4. СИНТАКСИС ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ. ПРЕДИКАТИВНИЙ ЦЕНТР ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ.

1. Поняття про просте двоскладне речення.
2. Підмет, його типи та способи вираження.
3. Присудок, його типи та способи вираження.
4. Координація підмета і присудка.

Студент повинен знати: визначення головних членів речення, їх формальні та семантичні диференційні ознаки, різновиди головних членів речення з урахуванням їхньої будови.

Студент повинен уміти: виділяти в реченні підмет і присудок, характеризувати їх з урахуванням частиномовної належності, визначати структурно-семантичні особливості головних членів речення, відрізнити складений дієслівний присудок від складного (подвійного) та складений іменний присудок від його ускладненої моделі.

Ключові поняття: *просте двоскладне речення, члени речення, предикативний центр простого двоскладного речення, головні члени речення, поширене речення, непоширене речення, простий підмет, складений підмет, простий присудок, простий ускладнений присудок, складений дієслівний присудок, складений іменний присудок, дієслівна зв'язка, складний присудок, координація.*

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – С. 50-60.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 263-272.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 330-334.
4. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 243-251.
5. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 481-500.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 64-83.
7. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 484-500.

Додаткова література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 72-81.

2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 63-76.
3. Іваницька Н. Л. Складений присудок як синтаксична структура // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 59-84.
4. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – С. 5-14, 29-62.
5. Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення): Навч. посібник. – ТС: ІЗМН, 1997. – С. 23-34.
6. Олійник О. Б., Шинкарук В. Д., Гребницький Г. М. Граматика української мови. Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2008. – С. 306-323.
7. Слинько І. І., Гуйванюк М. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 103-128, 148-182.

Теоретичний блок

Простим називається речення, що не розкладається на частини з різними предикативними центрами: *Розумна голова не дбає про лихі слова* (Н. тв.).

Двоскладним називається речення, в якому є словесно виражені обидва головні члени – підмет і присудок: *Хліб з неба не падає*.

Речення, в якому є лише головні члени, називається **непоширеним**: *Настала ніч*.

Речення, яке, крім головних членів, містить другорядні, називається **поширеним**: *Людське око бачить глибоко* (Н.тв.).

Членами речення називаються такі його елементи, які визначаються за синтаксичними взаємозв'язками та роллю в реченні.

Головними називаються члени речення, що утворюють його структурну основу, або **предикативний центр**.

Другорядні члени – це слова, які пояснюють, доповнюють, уточнюють, конкретизують головні.

Просте двоскладне речення членується на дві синтаксичні групи: групу підмета і групу присудка.

Підмет – це головний член речення, що означає предмет, явище, поняття, яким властиві певна дія, стан чи ознака. За

структурою підмет може бути простим і складеним. **Простий підмет** виражається одним словом / іменником, займенником, субстантивованим словом/, а також лексичним чи фразеологічним словосполученням: *Семеро одного не ждуть* (Н. тв.). *Посеред неба зветься на південь Чумацький Шлях* (М.Стельмах). **Складений підмет** виражається синтаксичним словосполученням, утвореним із двох чи кількох повнозначних слів, яким властива семантична єдність: *Дві хмароньки плили кудись в убранні золотім* (О. Олесь). *Понад три тисячі людей зібрались на майдані* (З газ.).

Присудок – це головний член речення, що означає дію, стан, якість, властивість предмета, позначуваного підметом. За будовою присудок буває простий і складений. За морфологічними ознаками виділяють такі типи присудків: простий дієслівний; складений дієслівний; складений іменний. **Прості дієслівні присудки** виражаються формами дієслів теперішнього, минулого і майбутнього часу дійсного, наказового та умовного способів, а також вигуково-дієслівними формами, фразеологічними сполученнями: *Пекар хліба не купує* (Н.тв.). *Рибка – смик, а серце – тьох* (Н.тв.). *Хлопець припав їй до душі*. Простий дієслівний присудок може ускладнюватися службовими словами, повтореннями однокореневих або синонімічних дієслів, поєднанням із дієсловами знати, взяти в наказовому способі та ін.: *А дівчина давай виспівувати. А хтось візьми і пожартуй тоді...* (А.Головка).

Складеним називається присудок, виражений сполученням повнозначного слова з дієслівною зв'язкою. **Складеним дієслівним** називається присудок, виражений сполученням інфінітива з допоміжним дієсловом, яке вказує на початок, продовження або кінець дії, її необхідність, бажаність чи можливість: *Любов, як сонце, може обігріти...* (Я.Гоян). **Складеним іменним** називається присудок, до складу якого входить зв'язка та іменна частина, що виражається іменником, прикметником, числівником, займенником, дієприкметником, прислівником, фразеологічним зворотом, порівняльним зворотом: *Час – то лікар на всі гризоти* (Н.тв.). *Люди – прекрасні. Земля – мов казка* (В.Симоненко).

В сучасній українській мові існують трикомпонентні присудки, що поєднують в собі складений дієслівний і складений іменний присудки: *Поезія повинна бути чиста* (Ю. Збанацький). Рідше

використовується складний (подвійний) присудок, що складається з двох повнозначних компонентів: *Я йшов останнім і думав про діда Платона* (О.Довженко).

Підмет і присудок перебувають у двобічному предикативному зв'язку, який називається координацією. **Координація** – це особливий тип узгодження, що виявляється в уподібненні граматичних форм присудка до граматичних форм підмета: *Я розвію свою тугу вільним співом в темнім лузі* (Леся Українка). *Ми з матір'ю вертаємо в село...* (Б.Олійник).

Практичний блок

Завдання

1. Прочитайте текст. Визначте двоскладні речення, схарактеризуйте, якими частинами мови виражені головні члени.

Ляльковий театр – це одне з найулюбленіших видовищ дітей дошкільного віку. Він приваблює дітей своєю яскравістю, динамікою, різнобарвністю.

У театрі ляльок діти бачать знайомі й близькі іграшки: ведмедика, ляльку, зайчика, собачку. Ляльковий театр має велике значення для всебічного розвитку дитини. Він впливає на дітей цілим комплексом засобів: художніми образами, оформленням, словом і музикою. Все це на основі конкретно-образного мислення допомагає дитині краще, яскравіше й правильніше зрозуміти зміст літературного твору, збагачує світогляд дітей, сприяє розвитку пам'яті, мислення, мови.

Після перегляду вистав лялькового театру діти обмінюються своїми враженнями з товаришами, розповідають про бачене батькам. У таких розмовах і розповідях розвивається мова дітей, уміння висловлювати свої почуття (Із підручника).

2. Спишіть речення, підкресліть підмети, визначте їх будову та способи вираження.

1. Сонце повернуло на захід і схвалося за ріг бахмацького двора (Б.Лепкий). 2. Ігор з Ярославною та Славutoю трохи припізнилися і зайшли до грідниці тоді, коли там уже стояли Святослав з Марією Васильківною, Рюрик з Бедукивною та прибулі князі (В.Малик). 3. Лишатися на місці означає пристати на все добре і зле, на всі умови, хоч вони можуть бути й нестерпні (П.Загребельний). 4. Там, за перелазами, три верби схилилися... (Т.Яковенко). 5. Старий співав без гриму і гримас (Л.Костенко), 6.

Усе прекрасне на Землі Бере початок з колоска... (О.Богачук). 7. З Галича Ігор з сім'єю виїхав у ясну морозну днину... (В.Малик). 8. Щороку проходили повз нього десятки тисяч рабів, але цього разу це було щось неймовірне (З.Тулуб). 9. Кожен буває великим бодай раз за життя (П.Загребельний). 10. Розбійником був Франсуа Війон, а Гете, Вольфганг, сановником (Л.Костенко). 11. Три доленьки – три квітки на столі. Одна дивилась радістю живою, А друга – Синім болем на стеблі, А третя. Третя – сивою журбою... (О.Богачук). 12. Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе (Л.Костенко). 13. Багато здібних підмайстрів, гідних стати першорядними майстрами, тікало на Січ від визисків і знущань цеху... (З.Тулуб). 14. Два чорні лебеді календарного білого моря випливають із ночі і знову кудись у ніч... (Л.Костенко). 15. Стояло кілька поліцаїв, Не підпускаючи людей (О.Богачук). 16. А один був живий. Він умер наступного дня (Л.Костенко). 17. Схрестили вила два брати на полі, Між них межа лежала, як поріг (О.Богачук) 18. "Той, що греблі рве " – молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами... (Леся Українка). 19. Тобі вінця не прийдеється носити, бо за непослух забере тебе "Той, що в скалі сидить" (Леся Українка). 20. А в якій розкішній школі Вчилась "вища раса"! (О.Богачук).

3. Знайдіть у реченнях прості дієслівні присудки і поясніть, чим вони виражені.

1. Луги цвітуть у придорожній смузі (Л.Костенко). 2. В бентежнім серці буде биться повік нескінчена весна (Є.Маланюк). 3. І буде правда на землі (Т.Шевченко). 4. Я радо йду на чесне, праве діло (І.Франко). 5. А з неба місяць так і сяє (Т.Шевченко). 6. Над тихим світом леліла-курулася зоряна імла... (М.Стельмах). 7. Як непомітно вечір синій схилився до мене на плече! (Є.Плужник). 8. Нехай усі людські слова єдина правда повива (М.Рильський). 9. Борімося за красу мови, за правильність мови, за багатство мови (М.Рильський). 10. І така мене досада за серце вхопила (Панас Мирний). 11. Пливе човен води повен та все хлюп-хлюп-хлюп-хлюп (Н. тв.). 12. О, швидше б день палкий погас! (О.Олесь).

4. Виділіть у наведених реченнях предикативні основи. Охарактеризуйте складені дієслівні присудки за такою схемою:

1) основна частина, її морфологічне вираження;

2) допоміжна частина:

а) морфологічне вираження, тип допоміжного дієслова (фазове

чи модальне);

б) предикативне значення, що виражається допоміжним дієсловом;

в) супровідне лексичне значення допоміжного дієслова:

– початок, продовження, кінець дії;

– можливість / неможливість, повинність, необхідність;

– волевиявлення: бажаність/небажаність, намір, спроба, готовність, згода тощо;

– суб'єктивно-емоційна оцінка;

– звичність дії;

– процеси мислення, внутрішній стан тощо,

1. *Не можуть душу зігрівати Ті, що не палають, не горять!* (В.Симоненко).
2. *Багато бур і небезпек негоди збороти мусять наші кораблі* (Ю.Клен).
3. *Хлопці надумали були вже збиратися додому, як тут Заливай, а слідом за ним і Наталка приїхала* (І.Багряний).
4. *[Від ведмедя до мурашки – все спаралізоване страхом.] Рослини бояться навіть тягти сік із землі, пити холодну росу...* (М.Коцюбинський).
5. *Не може при добрі той жить, хто хоче злу й добру служити.*
6. *Він кинувся знов бігати по канцелярії, розмахувати руками і пережовувати бавовну свого монологу* (3 тв. І.Франка).
7. *Не знаходячи втіхи на службі, він почав шукати її поза нею – на квартирі, між сторонніми людьми.*
8. *Після похмурої ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, починало світати.*
9. *Петро Іванович зібрався лягати.*
10. *Син узяв шматок хліба і почав пити чай.*
11. *Глибокі виразки у серці перестали нити-боліти* (3 тв. П.Мирного).
12. *Він вирішив скупатися після іспиту в Дніпрі.*
13. *Життя вміє поставити навколішки* (3 тв. В.Підмогильного).
14. *Князь продовжував веселитися* (Б.Лепкий).
15. *Мавра все ще добре нічого не розуміє, але слухає й намагається встати* (О.Кобилянська).
16. *Я хочу сказати про ціну хліба.*
17. *– Стій, стій, – перебила вона себе і стала прислухатись* (3 тв. В.Винниченка).
18. *На погребні любив спати дід* (О. Довженко).

5. Спишіть речення. Виділіть в них граматичні основи. Схарактеризуйте складені іменні присудки за такою схемою:

1) основна частина, морфологічне вираження;

2) допоміжна частина:

а) морфологічне вираження, тип дієслова-зв'язки (абстрактна, напівабстрактна, контекстуальна);

б) предикативне значення, виражене дієсловом-зв'язкою;

в) супровідне лексичне значення дієслова-зв'язки:

- виникнення ознаки, перехід з одного стану в інший;
- збереження ознаки протягом певного часу;
- виявлення, сприйняття ознаки тощо.

1. Вирівнялась Оленка, зробилась хороша, струнка (А.Тесленко). 2. Низина... видавалась удень дуже гарною (М.Коцюбинський). 3. Стало йому [Максимові] те старикування гірше полиню (П.Мирний). 4. Нікому з вас нічого я не винен (Леся Українка). 5. Сивоок тепер знав, що червона фарба означає кохання й милосердя (П.Загребельний). 6. Пшениці були густі й вусаті (О.Довженко). 7. Просо – один із найперших злаків, освоєних людиною в давнину (В.Мицик). 8. Темні й невисокі гори здавались вищими серед гладенького рівного степу. 9. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу (З тв. І.Нечуя-Левицького). 10. Краса – лиш відображення земного у неземному дзеркалі душі! (І.Жиленко). 11. Мені до скону отчий край здаватиметься раєм (Д.Луценко). 12. Вона здавалася русалкою з давніх часів. 13. Почував він себе посланцем, що виконує надзвичайно важливе, тільки чуже доручення. 14. Тепер, пригадуючи минулий день, [Степан] лишився собою невдоволений. 15. Кімната його являла дивний збіг найрізноманітніших речей. 16. Єдиною розрадою Степанові цими днями тяжких іспитів було знайомство з сином Гнідих, Максимом. 17. Город був великий і нагадував чемні урочисті збори. 18. Це була маленька столярня (З тв. В.Підмогильного). 19. Той день для нас – як музика крилата (В.Сосюра).

6. Підкресліть у реченнях головні члени і вкажіть, як узгоджується присудок з підметом.

1. Десна тихо і плавно котила хвилі до Дніпра (О.Десняк). 2. Тридцятьеро козаків потрапило в полон, і турки замучили їх страшними муками (З.Тулуб). 3. Три брати рідненьких із города із Азова утікали (Н. тв.). 4. Шість років Левкові минуло (М.Стельмах). 5. Десятеро спортсменок, великих, міцних, пройшли стрієм (В.Собко). 6. Біля школи людей уже зібралось чимало (А.Головка). 7. Люблю я бистрину життя, прозору, поривну, глибоку (Д.Павличко). 8. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою (Т.Шевченко). 9. Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку (М.Коцюбинський). 10. УРП стверджує абсолютну цінність

життя, свободи, самобутності людини і кожної нації (з програми партії).

7. Перепишіть речення, розкриваючи дужки і добираючи присудок у потрібній формі. Свій вибір мотивуйте.

1. Багато учнів нашого класу (перемогли, перемогло) в цих спортивних змаганнях. 2. У нашому саду (зацвіли, зацвіло) три яблуні. 3. Більшість депутатів (прийняли, прийняла) цю пропозицію. 4. Десять шкіл нашого району (розпочали, розпочало) навчальний рік у нових приміщеннях. 5. НРУ (розпочав, розпочала) передвиборну кампанію. 6. На допомогу нам (прийшла, прийшли) Оксанка з Оленкою. 7. Чимало труднощів (випали, випало) на їхню долю. 8. П'ять років (минули, минуло) з того часу. 9. Частина старшокласників (вирішили, вирішила) поїхати на зимовий відпочинок у Карпати. 10. ООН (підтримав, підтримала) визвольний рух у цій африканській державі.

8. Підкресліть головні члени речення. Поясніть, чому в одних випадках тире між підметом і присудком ставиться, а в інших – ні.

1. Людські пісні – найглибша мука, найвища радість на землі (М.Рильський). 2. "Шаланда в морі" – одна з найромантичніших у нашій літературі новел (О.Гончар). 3. Для нас у ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (Леся Українка). 4. Кожна пісня моя – віку мого день (І. Франко). 5. Я син простого лісоруба, гуцула із Карпатських гір (Д.Павличко). 6. Степ – як суцільний криштал (О.Гончар). 7. Відчувати в окопі живу душу біля себе – це щастя (О.Гончар). 8. Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова (В.Сухомлинський). 9. Моє життя для тебе незбагненне (В.Стус). 10. Ми серцями і любов'ю вірні (А.Малишко).

10. Лінгвістична казка (інсценізація).

Посварились якось **Підмет із Присудком**.

-Ти одягаєш часто мою маску, — сказав Підмет, — а мені це не подобається. Присудок образився:

-Звідки ти взяв? Коли це буває?

-Коли і ти іменник, і я іменник. Спробуй розібратися, хто є хто. А я не хочу бути тобою.

-Нащо мені твоя маска іменника? Я й сам іменник. Довго б сварилися Підмет із Присудком, та раптом з'явився розділовий знак на ім'я Тире.

- Я помирю вас, — сказав він, — стану між вами, і ніхто вас вже не

сплутас.

З того часу і стоїть пан Тире між підметом-іменником і присудком-іменником, якщо між ними немає зв'язки. А між підметом-іменником і присудком-прикметником не хоче стояти, бо вони й так не сваряться.

Завдання до казки:

Аби помирити Підмет із Присудком, поставте, де потрібно, тире на місці пропущеної зв'язки.

1. Найперша і найголовніша ознака індивідуальності народу це його мова (М.Шумило). 2. Освіта це вид гігієни. Письмо з помилками то немиті руки чи зуби (В.Стус). 3. Тому нині вона (українська мова) одна з найбагатших і найрозвиненіших мов світу (А.Бурячок). 4. Слово прізвище думки тепер, а частіше її псевдонім (Л.Костенко). 5. Народ не слово, а найвища міра, Здорове тіло і душа жива... (Г.Чубач). 6. Слово то дивний витвір людини (І.Цюпа). 7. Джерело красномовства у серці (Дж. Мілль). 8. Прекрасна справа вміти у всіх випадках добре володіти словом... (Дж. Бокаччо). 9. Добре говорити значить просто добре думати вголос (Е.Ренан). 10. Ясність краса глибоких думок (К.Вовенарг).

11. Вправа «Рольове обговорення». Ведучий роздає аркуші, де зазначається та роль, у якій мають виступити учасники гри, наприклад: «молодший школяр», «учитель початкових класів», «учений», «ерудит», «скептик» тощо. Кожен має висловити внутрішню позицію, суть тієї чи іншої ролі. Предметом обговорення є питання «Типи присудка в сучасній українській мові та способи його вираження». Після 10-15 хв дискусії присутні студенти мають визначити, хто в якій ролі виступав.

Завдання для самостійної роботи

1.3 різностильових текстів випишіть речення, в яких підмети виражені словосполученням, аббревіатурами, інфінітивом. Доберіть речення з простими, складеними, ускладненими та складними присудками. Поясніть зв'язок присудків з підметами.

2. Складіть речення, використавши подані нижче підмети-словосполучення.

Академія наук, кілька студентів, кожний з нас, кінець травня, ми з вами, стати переможцем, бути людиною, виховувати людей, початок сесії, щось бажане, хтось невідомий, дехто з товаришів.

3. Підкресліть головні і другорядні члени речення. Вкажіть на способи розрізнення складеного дієслівного присудка і поєднань змінюваних дієслів з інфінітивом у ролі другорядного члена речення.

1. *Тепер я не зможу без тебе прожити й хвилини (Л.Костенко).* 2. *Ми вчили вас жити чесно і трудитися для людей (О.Довженко).* 3. *Співать пісні мене навчила неня. (А.Малишко).* 4. *Завжди, завжди тобі, мій краю, я буду піснею служити (В.Сосюра).* 5. *Увечері йде Олеся дружок збирати (М.Вовчок).* 6. *Магічна сила лісу силувала мряку клубитися над його понурим верхом (О.Кобилянська).*

Блок запитань для самоконтролю

1. Дайте визначення головних і другорядних членів речення.
2. Якими частинами мови виражається простий підмет? Наведіть приклади.
3. Чи може простий підмет виражатися словосполученням?
4. Схарактеризуйте способи вираження складеного підмета.
5. Назвіть типи присудків і наведіть приклади.
6. Чим виражається простий присудок?
7. Чим може ускладнюватися простий присудок?
8. Який присудок називається іменним складеним?
9. З'ясуйте роль зв'язки в іменному складеному присудку.
10. Який присудок називається дієслівним складеним?
11. Назвіть основні типи дієслівного складеного присудка.
12. Наведіть приклади речень з ускладненими іменними та дієслівними присудками.
13. За яких умов ставиться тире між підметом і присудком?
14. В яких випадках тире між підметом і присудком є факультативним?
15. З'ясуйте типові особливості узгодження присудка з підметом.

Контрольний блок

I. Знайдіть зайве речення (за одним із різновидів присудка).

Варіант 1. *Смерть життя не може розстрілять (В.Сосюра).* *В рідній школі наші діти вмітуть усе робити (П.Тичина).* *Семен ніяк не міг скласти до купи літер (М.Коцюбинський).* *Ще звечора почало десь гуркотіти (О.Гончар).* *Повітря зробилося прозорим та ясним (М.Коцюбинський).*

Варіант 2. *Я вірші став писати під вечір золотий (В.Сосюра). Ти берізкою лишилась в спогаді моїм (С.Крижанівський). Тимко так і залишився сидіти не роздягнувшись (Г.Тютюнник). Того дня мало бути велике свято для жителів острова (М.Трублаїні). Я не можу розминутися з людиною (М.Коцюбинський).*

Варіант 3. *І так же пісня за рікою летіти буде в темноту, і другий буде у другій голівку гладить золоту. Він буде чути за плечима неначе крила огняні, і так же в темноті над ними погасне зірка в вишині... Був я колись стрункий і ніжний і вже таким не буду знов (З тв. В.Сосюри).*

II. Перепишіть текст. Відновіть пунктограми та потрібні орфограми у тексті. Визначте предикативні центри простих речень.

Варіант 1

Перша бібліотека на Русі

Серед пам...яток минулого у стародавн...ому Києві знаменитий архітектурний комплекс XI-XVIII сторіч (С,с)офія (К,к)іївська. Його центральна споруда (С,с)офійський собор закладений в XI сторіччі з наказу Ярослава на честь його перемоги над печенігами. Собор не тільки (не)перевершений пам...ятник старовин...ної архітектури а й меморіал воїнс...кої слави наших предків. Починаючи з часів Ярослава (С,с)офія стає важливим кул...турним центром (східно)слов...янської держави. У (С,с)офійському соборі був свій скрипторій а також перша відома нам бібліотека закладена Ярославом. На жаль ми не знаємо які саме книги були в бібліотеці не знаємо й того яка доля ...підкала це старовин...е(книго)сховище.

Однак про одну книгу з (Я,я)рославової книгозбірні можемо дещо розповісти: “Реймське Євангеліє” цікава пам...ятка (давньо)руської писемності.

Вінчалася Анна з Генріхом у соборі міста Реймса стародавньої столиці Франції. (Під)час урочистої відправи Анна поклала на олтар написане кирилицею (Є,є)вангеліє. І відтоді, протягом багат...ох віків, французькі королі посідаючи пр(е,и)стол присягали на ц...ому (Є,є)вангелії що його в далекому XI сторіч...і привезла у Францію київс...ка князівна (П.Утевська).

Варіант 2**Мовні обов...язки громадян**

Мова запорука існуван...я народу. Захист рідної мови найприродніший, найлегший і водночас найнеобхідніший спосіб націонал...ного (само)утверджен...я і діяльності в ім...я народу. Володін...я рідною мовою не заслуга а обов...язок патріота. Розмовляй рідною мовою скрізь де її розуміють з усіма хто її розуміє.

Ставлен...я до рідної мови має бути таким як до рідної матері її люблять не за якісь принади чи вигоди а за те що вона мати.

Сім...я первин...а клітина нації. Щоб вона (не)омертвіла і (не)відпала від націонал...ного організму її має жити кул...т рідної мови. Тому розмовляй у сім...ї мовою своєї нації прищеплюй дітям ставлен...я до мови як до св...ятині найдоро...ого скарбу.

Ніколи (не)зупиняйся у вивчен...ї рідної мови. Вольтер говорив: “Усі головні європейс...кі мови можна вивчити за шість років, свою ж рідну треба вчити ціле жит...я”.

Нашому поколін...ю випало складне і відповідальне завдан...я відроджен...я українс...кої мови державності нації. Це наш історичний обов...язок, виправдан...я нашого перебуван...я на ц...ому світі. (Не)перекладаймо ц...ого тягаря на плечі своїх нащадків бо може бути запізно. Діймо в ім...я нашого народу найвищих ідеалів людства (І.Огієнко).

Опорна таблиця 1**Підмет**

Приклади	Семантика	Структурно-граматичні ознаки	Інтонація, місце в реченні
1. Батько працює. 2. Ми навчаємося. 3. Майбутнє належить нам. 4. Багато громів упало з неба (А.Малишко).	Означає предметність: особу, істоту, Предмет, явище і т. ін.	Виражається формою називного відмінка іменника або іншої частини мови; словосполученням, одне зі слів якого має форму називного відмінка	Може логічно наголошуватися й займати різну позицію в реченні залежно від комунікативного навантаження

Опорна таблиця 2**Присудок****Простий дієслівний присудок**

Приклади	Семантика	Структурно-граматичні ознаки	Інтонація, місце в реченні
<i>Я пишу. Я буду писати. Я писав. Я писав би. Хай пише учень.</i>	Означає дію, стан, якість, іншу ознаку, приписувану в способі і часі	Виражається і лексичне, і граматичне значення одним словом (якщо складена форма майбутнього часу, то двома словами) – дієсловом дійсного, умовного чи наказового способу. Узгоджується з підметом у числі й особі, а в минулому часі і в формі умовного способу – в числі й роді	Може так само, як і підмет, логічно наголошуватися та займати різну позицію залежно від комунікативного навантаження

Складений дієслівний присудок

Приклади	Семантика	Структурно-граматичні ознаки	Інтонація, місце в реченні
<i>1. Я хочу писати. 2. Я повинен писати. 3. Я можу писати. 4. Туристи змушені були зупинитися.</i>	Інфінітив означає дію, а допоміжні слова – можливість дії, початок, продовження тощо	Допоміжна частина + неозначена форма дієслова. Допоміжна частина: а) допоміжне дієслово; б) дієслово-зв'язка "бути" і прикметник короткої форми або дієприкметник (4) чи присудковий прислівник	Допоміжна частина передус основній і часто наголошується

Складений іменний присудок

Приклади	Семантика	Структурно-граматичні ознаки	Інтонація, місце в реченні
<p>1. <i>Мій брат був учителем.</i></p> <p>2. <i>Людський біль – інтернаціональний (О. Гончар).</i></p> <p>3. <i>Місто стало святковим.</i></p> <p>4. <i>Іван був високий на зріст.</i></p> <p>5. <i>Учитися – ось наша мета.</i></p> <p>6. <i>Наше село як місто.</i></p> <p>7. <i>Петро все частіше повертав думкою в рідне село.</i></p>	<p>Допоміжні дієслова означають:</p> <p>а) зв'язка бути (є, єсть) – лише граматичне значення;</p> <p>б) інші дієслова-зв'язки вносять у присудок різні смислові відтінки (крім граматичного значення);</p> <p>в) дієслова, що мають значення руху, стану та ін.</p>	<p>Допоміжне слово + іменна частина.</p> <p>Найчастіше дієслово-зв'язка <i>бути</i>, рідше – <i>стати</i>, <i>здаватися</i>, <i>називатися</i>; іноді – <i>повернутися</i>, <i>прийти</i> та ін. Іменна частина – здебільшого іменник, прикметник, рідше – числівник, займенник.</p> <p>Іменна частина може приєднуватися до підмета частками <i>це</i>, <i>ось</i>, <i>як</i>, <i>мов</i>, <i>ніби</i> та ін.</p>	<p>Тире ставиться на письмі й робиться пауза в усному мовленні, коли зв'язка відсутня, тобто нульова, а присудок виражений іменником або числівником</p>

Опорна таблиця 3**Тире між підметом і присудком**

Правило	Приклад
Тире ставиться	
1. Підмет і присудок виражені іменником або числівником у називному відмінку, а дієсловозв'язка відсутня.	<i>Мова – <u>продукт</u> тривалого історичного розвитку народу (І.Ющук). П'ять на п'ять – <u>двадцять</u> п'ять.</i>
2. Один із головних членів речення або обидва виражені інфінітивом при нульовій дієслівній зв'язці.	<i>Вік <u>прожити</u> – не ниву <u>пройти</u> гомінливу (А.Малишко).</i>
3. Перед присудком, вираженим іменником чи інфінітивом, стоять слова <i>то, це, це є, значить, ось, це значить</i>	<i><u>Життя</u> без книги – <u>то хата</u> без вікна (Д.Павличко). Лиш <u>боротись</u> – значить <u>жить</u> (І.Франко).</i>
Тире не ставиться	
1. Підмет або присудок виражені займенником, прикметником, дієприкметником, порядковим числівником	<i><u>Діла</u> <u>незабутні</u> <u>дідів</u> наших (Т.Шевченко). <u>Семикласники</u> <u>перші</u> на спортивних змаганнях. <u>Ми</u> <u>гінці</u> весни крилаті, <u>знаменосці</u> днів нових (В.Сосюра).</i>
2. Перед присудком стоять слова <i>як, ніби, мов</i> або <i>не</i> .	<i>Але <u>життя</u> не <u>сон</u>... <u>Воно</u> не <u>склянка чаю</u> (В.Сосюра)</i>
3. Якщо між головними членами стоїть вставне слово, прислівник або частка.	<i><u>Ялина</u> <u>також</u> <u>дерево</u> хвойне. <u>Книга</u> ця, <u>безумовно</u>, <u>рідкість</u>.</i>
Увага! Тире може ставитися за умови логічного та емоційного виділення.	<i><u>Ми</u> – атомні <u>заложенники</u> прогресу (Л.Костенко). <u>Рідна мова</u> – <u>не степ</u>, <u>не хата</u>, а народу мого <u>душа</u> (В.Гончаренко). <u>Земля</u> – мов <u>казка</u> (В.Симоненко). <u>Невідоме</u> <u>страшне</u> саме через <u>те</u>, що <u>воно</u> – <u>невідоме</u> (Ю.Шовкопляс).</i>

Тема 5-6. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Додаток як другорядний член речення, специфіка його вираження.
2. Означення, його типи та способи вираження.
3. Прикладка як різновид означення.
4. Обставини, їх типи та способи вираження.

Студент повинен знати: формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні ознаки другорядних членів речення, їх традиційну та сучасну класифікації; критерії розрізнення обов'язкових і факультативних членів речення, додатків та неузгоджених означень.

Студент повинен уміти: виділяти в тексті другорядні члени речення, аналізувати їх за схемою, відрізнити неузгоджені означення від додатків, прикладку від узгодженого та неузгодженого означення, прикладку від підпорядковуючого слова.

Ключові поняття: *другорядні члени речення, узгоджене означення, неузгоджене означення, прикладка, прямий додаток, непрямий додаток, обставина, синкретичні члени речення.*

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – С. 61-73.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 272-279.
3. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 335-343.
4. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 252-261.
5. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 501-515.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 84-111.
7. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 512-523.

Додаткова література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 70-72, 83-94, 230-243, 266-268.
2. Казимиrowa І. А. Семантичні основи синтаксичного аналізу інфінітива у придієслівній позиції// Мовознавство. - 1992. -№ 5. -С. 51-60.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 69-86.
4. Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення): Навч. посібник. – ТС: ІЗМН, 1997. – С. 34-47.
5. Савченко І. Я. Семантика атрибутивного відношення // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 46-49.
6. Слинько І. І., Гуйванюк М. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 129-147.

Теоретичний блок

Традиційно до другорядних членів речення відносять додаток, означення та обставину.

Додаток – це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямовані чи якого стосуються дія, процес, стан, ознака. Диференційні ознаки додатка: 1. Виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення. 2. Виражається найчастіше іменниками у формах непрямих відмінків або їх еквівалентами (займенниками, співвідносними з іменниками, субстантивованими словами), а також словосполученнями. 3. Стоїть після опорного слова. 4. Поеднується з опорним словом підрядним зв'язком керування. 5. Відповідає на питання непрямих відмінків.

Прямим називається додаток, що означає предмет, на який безпосередньо переходить дія. Основним способом вираження прямого додатка є знахідний безприйменниковий відмінок, що залежить від перехідного дієслова: *Я вірші став писати під вечір золотий* (В.Сосюра). Прямий додаток може виражатися родовим безприйменниковим відмінком: 1. За наявності при перехідному дієслові заперечної частки не: *Я не люблю ненависті в собі* (Д.Павличко). 2. Коли дія переходить не на весь предмет, а лише на його частину: *Христя швиденько насипала борщу...* (Панас Мирний). 3. Коли форма 3.в. іменників чол. роду II відміни, що

означають неживі предмети, збігається з формою Р.в.: *В лівій руці хлопець тримає важкого ключа* (В.Козленко).

Непрямим є додаток, що означає предмет, на який дія переважно не переходить безпосередньо. Непрямі додатки виражаються формами непрямих відмінків, крім знахідного безприйменникового та родового безприйменникового у вказаних вище випадках: *В гаю на мене хтось сипнув листками...* (Б.Кравців).

Означення – це другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і синтаксично залежить від іменника. Його диференційні ознаки: 1. Виражає атрибутивні відношення. 2. Залежить тільки від іменника. 3. Виражається прикметником та іншими словами в прикметниковій функції. 4. За прямого порядку слів стоїть перед означуваним іменником. 5. Поєднується з означуваним словом підрядним зв'язком узгодження.

За характером синтаксичного зв'язку з означуваним словом означення поділяються на узгоджені й неузгоджені. **Узгоджені** означення поєднуються з означуваним словом граматичним зв'язком узгодження і найчастіше виражаються прикметником, дієприкметником, числівником, займенником, прикметниковим та дієприкметниковим зворотом: *Паморозь розкішним мереживом покрила нерухомі дерева* (М.Стельмах). *Вершини гір, од снігу білі, сліпучо сяють навкруги* (М.Лукив).

Неузгоджені означення поєднуються з означуваним словом зв'язком керування або прилягання і виражаються іменниками у формі непрямих відмінків з прийменниками чи без них, інфінітивом, прислівником, дієприслівником, синтаксично неподільним словосполученням (*вікна школи, бажання жити, хатина навпроти, читання лежачи, парубок літ двадцяти*). Для розмежування додатків та неузгоджених означень, виражених іменниками у непрямих відмінках, необхідно враховувати смислове значення іменників.

Різновидом означення є прикладка. **Прикладка** – це означення, виражене іменником чи субстантивованим словом, що узгоджується з означуваним словом у відмінку. Властивості прикладки: 1. Вказуючи на ознаку предмета, дає йому нову назву. 2. Граматично виражається іменником: *Великий набуток Куліша-прозаїка – роман «Чорна рада»...* (Б.Степанишин). Прикладки бувають непоширені й поширені, препозитивні та постпозитивні.

Обставина – це другорядний член речення, що означає обставини дії, стану, ознаки. Диференційні ознаки обставини: 1. Виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення. 2. Виражається прислівниками, дієприслівниками, прийменниково-іменниковими формами та інфінітивом. 3. У реченні може займати різні позиції. 4. Пов'язується з головним словом підрядним зв'язком прилягання або керування. 5. Залежить здебільшого від дієслова, а також від прикметника або слова категорії стану.

Типи обставин за значенням:

1. Обставини **способу дії**: *Зорі в небі темно-синім променисто миготять* (Г.Чупринка).

2. Обставини **міри і ступеня**: *До болю близька, до сліз дорога ця земля під ногами* (І.Нехода).

3. Обставини **місця**: *А тим часом із діброви козак виїжджає* (Т.Шевченко).

4. Обставини **часу**: *Опівночі айстри в саду розцвіли* (Олександр Олесь).

5. Обставини **причини**: *Кайдаш спересердя грюкнув дверима* (І.Нечуй-Левицький).

6. Обставини **мети**: *Місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т.Шевченко).

7. Обставини **умови**: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний* (Леся Українка).

8. Обставини **допусту**: *А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір* (І.Цюпа).

Традиційне вчення про члени речення має певні суперечності. Існують члени речення з неоднозначними синтаксичними функціями (синкретичні), що поєднують синтаксичні значення кількох членів речення: *Чутка про скульптора облетіла село* (О.Гончар).

Практичний блок

Завдання

1. Підкресліть головні й другорядні члени речення, визначте різновиди та засоби вираження другорядних членів речення.

Зразок: До нас природа щедрою була (Л.Костенко).

Була щедрою (до кого?) *до нас* – непрямий додаток, виражений іменником у родовому відмінку з прийменником.

Варіант I. 1. У сосен державний гімн: «Ненавиджу дроба з древа!» (Л.Костенко) 2. Зникла, крізь землю кудись провалилась Відьма-Зима (О.Олесь). 3. Гетьман подякував за тую дбайливу прихильність і просив поздоровити княгиню (Б.Лепкий). 4. Йонька завмер з люлькою в зубах, дав знак зупинитися (Г.Тютюнник). 5. А батько руку простягає І на ніч спати йде під тин (О.Олесь). 6. Олена стояла біля столу з глечиком пінистого молока, соромливо припрошувала (Григорій Тютюнник.). 7. Скоро серпень надійде ясний на поля неосяжні й сині (А.Филипович). 8. Люблю хати древлянського Полісся (Л.Костенко).

Варіант II. 1. Стоїть казковий теремочок у білих привидах беріз (Л.Костенко). 2.1 Улас задумав поступати в Харківський університет (Г.Тютюнник). 3. І ніч у зламах врубелівських крил стояла довго в нього за плечима... (Л.Костенко) 4. Дивувався й Оксен постійним вимогам Дороша відпустити Павла для роботи на фермі (Г.Тютюнник). 5. Гострим полиском хвилі спалахують після бурі у місячну ніч (Леся Українка). 6. Двадцять століття над прірвою хилить розбиті коліна (Т.Шевченко). 7. Господи, чому ж ти нас позабув і дозволив нелюдам збезчестити гроби наших предків? (В.Грабань) 8. Слов'янські борті з профілем Стрибога стоять в густому павітті дворів (Л.Костенко).

2. Виділіть додатки, визначте, до якого слова вони відносяться, та вкажіть тип зв'язку і засіб вираження.

1. Людські діла тривкіші від металу... (В.Коротич). 2. Як немає радості в любові, то й любові, певне, теж нема (В.Ткаченко). 3. Він бачив в малому велике, він брався не раз за мале, без галасу, бучності, й крику робив лиш хороше, не зле (П.Усенко). 4. Не корю, не нарікаю, прикрих слів не говорю, тільки серце своє краю, вже почувши дальнє «кру»... (П.Усенко). 5. Усе подіями, надіями уцерьт наповнило мене... І йду врочисто, не розвіяно, захоплений прийдешнім днем... (П.Усенко). 6. Ми співали солдатських пісень про гармати, землянки, вітри (М.Гірник). 7. В осінній вечір слово засвічу. І світ мені засвітиться при слові (І.Жиленко). 8. Культура завжди була зобов'язана своїм розвитком миру (Н.Рибак). 9. Йдете назустріч прибулим, навстріч їм несучи биття власного серця, крицевість власної думки... (В.Коротич). 10. – А ви ще пообіцяєте мені берегти книгу, як дорогоцінну річ (І.Цюпа).

3. Виділіть другорядні члени речення означального типу та

схарактеризуйте їх за зв'язком з означуваним словом (узгоджені; неузгоджені, поєднані зв'язком керування; неузгоджені, поєднані зв'язком прилягання).

1. Кленові листки – це Стефаника смуток великий, Печаль дощова підкарпатських полів, Це сонце холодне з-за хмар, Це матері хворої усміх До бідного сина, Це голос розлуки і муки В останню годину любові, Це тиха пісня без слів, Тиха й самотня (М.Рильський). 2. Тільки ХХ вік здатний був утворити таке чудне мистецтво з такою чудною історією, як-от історія кіно (М.Бажан). 3. Боєць підвівсь, як біль із ран, На цей осуджений майдан, Побачив даль – не теплий вирій, Теплушок ряд у ночі сірій, Світанку смертного туман. В теплушках люди без води, Оці хлоп'ята і діди, Ці матері – і в тебе ж мати, – А ген за ними тліють хати, Пожежі чорної сліди. А кожен з них – сестра і брат. Нащо їм холод ржавих трат! Нащо їм сліз гіркі потоки? І він вперед ступив два кроки: – Стріляй! Розвідник я. Солдат (А.Малишко). 4. Ми мали силу рвать кайдани і кров'ю прапор окропить (Д.Павличко). 5. Минуло два довгих і тривожних роки. Два роки без двох місяців... Час визволення наближався (В.Кучер). 6. Ця земля не знала жодного мосту з каменю (П.Загребельний). 7. Хто наложив на мене обов'язок будити мертвих, тишити живих калейдоскопом радощів і горя (Леся Українка). 8. Це моє рідне місто, мені випало щастя визволяти його власними руками (О.Гончар). 9. Рідний голос Прокопа Небоги, його спогад років фронтowych нагадав нам про бої, тривоги, про загиблих друзів бойових (О.Гончар). 10. Земле Шевченкова, земле Франкова, ниво, засіяна щастям-добром, вічна твоя соловейкова мова, вічна розмова Дніпра із Дністром (Д.Павличко).

4. Складіть речення з поданими неузгодженими означеннями.

З карими очима; зразкової поведінки; з позолотою; середніх років; високого зросту; у два поверхи; спересердя; з металу; сьогодні; творити; з позолотою; в клітинку; верхи; ліворуч.

5. У поданих реченнях знайдіть прикладки; де потрібно, поставте дефіс або лапки, обґрунтуйте їх. Визначте різновид прикладки за значенням. Яку позицію щодо пояснюваного слова вони можуть займати?

1. Пахне чорна ніч полин травою... (В.Шукайло). 2. І ці схожі на два перестиглі пиличні колоски вуса, і розтебнаний кожух, і сіра

каракулева шапка папаха робили його схожим на молодого, веселого чумака (К.Мотрич). 3. Ой сонечку батечку, догоди, догоди! А ти, земле матінко, уроди, уроди! (О.Олесь). 4. Буду я навчатись мови золотої у трави веснянки, у гори крутої... (А.Малишко). 5. Роман Уласа Самчука Марія – перший в українській літературі художній твір про примусову колективізацію, так зване розкуркулення справжніх господарів землі, трудівників хліборобів, про голодомор тридцять третього року. Написаний він у високому стилі хроніки життя жінки селянки, яка мимохить підноситься до символу України (С.Пінчук). 6. Кілька років тому у Веселці була видана книжка оповідань і казок Василя Чухліба Олень на тому березі (М.Слабошпицький). 7. Григiр Тютюнник народився в селі Шилівка на Полтавщині (Із підручника). 8. Поетеса Ірина Жиленко писала для дітей і про дітей (М.Мар'янівський). 9. Я жив колись у готелі Україна (Р.Третьяков). 10. Університет Києво-Могилянська академія знову одчинив свої двері для абітурієнтів (Газ).

6. Знайдіть обставини способу дії. Поясніть, чим вони виражені. З'ясуйте їх семантичні відтінки.

I. 1. На клумбах, загонисто, розмашисто, закинувши назад голівки, мріють в безсоромній знеможі тюльпани, півонії, півники (В.Винниченко). 2. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли (М.Коцюбинський). 3. Дорога текла втомлено, мов ріка (П.Загребельний). 4. Валка тоді розсипалася по степу й сунула цеп за цепом усе ближче (А.Головко). 5. Над бором хмари муrom (П.Тичина). 6. Може, моя то Вкраїна біліє черідкою хат (Л.Костенко). 7. Василина розходилася у танцях. Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то пурхала метеликом, то линула ластівкою (І.Нечуй-Левицький).

II. 1. Життя кінчається і починається... Та сама вічність, з якої ми приходимо і до якої знов повертаємося. Все просто, мудро й моторошно. 2. Лисицею по сивих стернях літ підкралася похмура старість. 3. Дивився спідлоба, важко кудись вдалеч і міряв землю – за кроком крок, за сажнем сажень. 4. А дощ стояв стіною... (З тв. В.Шевчука).

7. Знайдіть обставини міри вияву дії або ознаки. Які слова в реченні вони пояснюють? На які питання відповідають? Якими частинами мови та морфологічними формами виражені?

1. Колишні панські будівлі люди вкрили, як горобці копи жита, і розбирали по деревині, по цвяхові, по черепичині (С.Чорнобривець).

2. Шаблій на ходу збирав їх [колоски] – по одному, по два (Д.Бедзик). 3. Буде усім по сім (М.Номис). 4. Короди в нього півпуда нагулюють (М.Стельмах). 5. По вінця повні ярості й любові, стояли ми, замислені (М.Бажан). 6. Отже, слухай, щebetуха, закохався я по вуха в молоду твою натуру (В.Іванович). 7. Вона була дуже схожа з лиця на Нимидору (І.Нечуй-Левицький). 8. Ще було зовсім темно, коли вони вибралися за Троянівку (Г.Тютюнник). 9. Про життя своє я міг би написати або дуже багато, або зовсім мало (М.Коцюбинський). 10. Зовсім утих вітер (С.Чорнобривець). 11. Я люблю тебе, давно люблю, над життя, над усе на світі (Леся Українка). 12. Шерстюк був блідий і схвильований надзвичайно (О.Довженко). 13. Погода була напрочуд гарна (І.Франко).

8. Підкресліть синкретичні другорядні члени речення. З'ясуйте їх різновиди і засоби вираження, охарактеризуйте словосполучення з ними.

Зразок: І хіба замінить вірш про дрозда пісню дрозда? (Лук.)

Вірш (який? про що?) *про дрозда* – синкретичний другорядний член речення з атрибутивно-об'єктним значенням, виражений іменником з прийменником;

вірш про дрозда – словосполучення, синтаксичне, просте, підрядне, іменникове, синкретичні атрибутивно-об'єктні відношення, керування, приіменникове, слабке, посередне.

1. Гніздо лелека мостить на стовпі (Л.Костенко). 2. Три дні справляти поминки по вбитих приймав Юрій до себе простий люд, роздавав милості, назначив переяславцям князем свого сина Ростислава (П.Загребельний). 3. Плачуть трави, тужать під косою (М.Рильський). 4. Куці бузку перед хатою, рожі, мальви, чорнобривці – все говорило про любов господині до праці та краси... (П.Загребельний). 5. Колись кріпаки Стадницького з їхнього соку добували собі кленовий цукор (М.Стельмах). 6. Дядько був людиною непересічною, натура із тих, хто у творенні... знаходив сенс свого існування на землі (П.Загребельний). 7. Ще ж влітку він [Левко] звав її за дрібний зріст рукавичкою (М.Стельмах). 8. Він хотів бачити усе мужицьке горе на людському шляху (М.Старицький).

9. Дискусія на тему «Розмежування неузгодженого означення і додатка».

Учасники спільно обговорюють критерії оцінювання діяльності ведучого: уміння чітко формулювати запитання, робити резюме, залучати пасивних студентів, не допускати занадто довгих монологів, бути тактовним стосовно групи. Потім вибирається ведучий дискусії (за бажанням чи призначається викладачем). Дискусія продовжується 15-20 хв, залежно від інтересу, який вона викликає в учасників.

Найголовніший момент у дискусії - обговорення. Спочатку свою діяльність аналізує ведучий: наскільки він виконав своє завдання відповідно до критеріїв оцінювання; як група допомагала йому як ведучому. Потім свої думки про діяльність ведучого викладають усі бажуючі. На завершення кожному пропонується проаналізувати свій стан під час дискусії: у який момент дискусія викликала найбільший інтерес, у який з'явилося почуття нудьги чи роздратування.

Після проведеної роботи викладач разом зі студентами формулює рекомендації.

Рекомендації для ефективного ведення бесіди, дискусії:

- 1. Покажіть своє дружнє ставлення до співрозмовника.*
- 2. Прагніть, щоб співрозмовникам було цікаво й приємно спілкуватися з вами.*
- 3. Умійте вислухати думку іншого, не перебивайте.*
- 4. Не відволікайтеся, коли говорять інші.*
- 5. Не уникайте погляду співрозмовника, дивіться в очі мовця чи слухача.*
- 6. Не бійтеся висловлюватися.*
- 7. Чітко й коротко викладайте свою думку, не відхиляйтеся від теми.*
- 8. Аргументуйте свою мову, логічно доводьте правильність своєї думки.*
- 9. Не робіть висновки, поки не зрозумісте думку іншого й проблему до кінця.*
- 10. Візьміть до уваги, що ви і співрозмовник можете обговорювати різні питання.*
- 11. Стежте за тим, щоб для вас і співрозмовника слова мали однаковий зміст.*

12. Виявляйте повагу до думки іншого, визнайте його право мати свою точку зору, можливо відмінну від вашої.

13. Майте мужність визнати свою неправоту, не ображайтеся на співрозмовника, тим більше, не ображайте його.

14. Будьте ввічливі, тактовні.

15. Не зловживайте увагою іншого.

16. Не займайте негативну позицію до співрозмовника.

17. Умійте відчувати співрозмовника, контролюйте свою поведінку.

10. Гра «Я почну – ти закінчи».

Обставини часу відповідають на запитання.....

Наприклад.....

Обставини місця відповідають на запитання.....

Наприклад.....

Обставини причини відповідають на запитання.....

Наприклад.....

Обставини мети відповідають на запитання.....

Наприклад....., тощо.

Завдання для самостійної роботи

1. За аналогією до опорної таблиці 1 і 2 укладіть матеріал про означення як другорядний член речення.

2. Користуючись енциклопедичною літературою, подайте короткі відомості про діяльність М.Максимовича, М.Петренка, М.Драгоманова, М.Вербицького, П.Чубинського, Д.Яворницького, з тим щоб одні й ті самі мовні конструкції виступали то в ролі іменного складеного присудка, то в ролі прикладки.

Зразок: Микола Костомаров – український і російський історик, етнограф, письменник. Микола Костомаров, етнограф і письменник, був також одним з перших українських літературних критиків.

Блок запитань для самоконтролю

1. Які члени речення називаються другорядними? Назвіть їх.
2. Схарактеризуйте узгоджені й неузгоджені означення.
3. Чому прикладку вважають особливим видом означення?
4. На які групи поділяються прикладки за значенням?

5. Схарактеризуйте прямі й непрямі додатки та способи їх вираження.
6. На які групи за значенням поділяються обставини? Охарактеризуйте кожну групу, наведіть приклади.
7. Як пов'язуються другорядні члени речення з головними?

Контрольний блок

Зробіть письмовий синтаксичний розбір другорядних членів речення.

Схема розбору:

Речення з другорядними членами для аналізу.

Другорядні члени речення і їх аналіз:

- Означення: а) узгоджене / неузгоджене; б) з яким словом пов'язане; в) яким типом підрядного зв'язку пов'язане з означуваним словом; г) морфологічне вираження (частина мови, форма).

Додаток: а) прямий / непрямий; б) від якого слова залежить; в) тип зв'язку; г) морфологічне вираження.

Обставина: а) вид обставини за значенням; б) від якого слова залежить; в) тип зв'язку; г) морфологічне вираження.

Варіант 1. 1. *Ще до світу на шахту подався син (Є.Летюк).* 2. *У руку взяв зерно важке і повне, І наливалась силою рука, І щось живе, зворушне, ледве вловне Заграло в серці дзвоном колоска (В.Бичко).* 3. *Володимир раз по раз у тяжку хвилину подумки звертався до бабуні Ольги (3 журн.).* 4. *...Пізнання дитиною світу починається з пізнання людини, а людина відкривається перед дитиною в образі матері, батька і вчителя (В.Сухомлинський).* 5. *Якось напровесні прилетів до моєї шпаківні самотній шпак та й почав і співом, і посвистом, і помахом крил кликати собі пару. А її нема та й нема. Так, повір, у співі птиці забриніли сльози (М.Стельмах).* 6. *Він здався їй ясним місяцем, що одбився в морі її серця та простяг блискучий шлях до щастя (М.Коцюбинський).* 7. *Радість пробудженої землі бадьорила і хвилювала (М.Карпюк).* 8. *Навіть стародавня Хортиця здавалася зараз молодою дівчиною в яскравому барвистому вінку (Я. Баш).*

Варіант 2. 1. *Ми з вами живем в нелегкому столітті (Є.Летюк).* 2. *...Тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок Мене на ниву батьківську веде (В.Симоненко).* 3. *Сиві брови*

Семена Лихобора хвацько ворухнулисьь (В.Собко). 4. ... Коли ти самохіть на себе хрест візьмеш, невже він буде важким для тебе? (Леся Українка). 5. ... Залишилося право вклонитися неньці у ноги і почути, як пісню: «Щасливої, дітки, дороги!» (Л.Рубан). 6. Ні долі, ні волі у мене нема, Зосталася тільки надія одна: Надія вернутись ще раз на Україну, Поглянуть іще раз на рідну країну, Поглянуть іще раз на синій Дніпро, – Там жити чи вмерти, мені все одно (Леся Українка). 7. О пам'ять і смуток землі, чи минулися ви? Чи минулись? Бо й тепер од печалі сивіє жито над Ханським і Чорним шляхами, бо й тепер є татарські броди й козачі могили. Це давнина, це наша гірка, як полин, давнина (М.Стельмах).

Варіант 3. 1. Сивина навчила Кожну мить хорошу берегти (М.Рильський). 2.Ось тут була його садиба – Жив між людьми і для людей (Г.Донець). 3. Поки в дім твій ясніє путь і по ній щодня люди йдуть. Навіть в бурі і в зливи, – Ти щасливий. 4. Ціле сонце – в квіточці ромену, ціле небо в пролісках-квітках... (З тв. В.Бичка). 5. Повела житами стежка неширока В поле, де тополя мріє одинока (В.Симоненко). 6. Підлеглі Самієва, ті, що бачили в ньому лише сувору, з норовом людину, здатну часом вибухнути, наче порох, тепер не пізнали б свого командира (О.Гончар). 7. Дерега любив купатися (П.Загребельний). 8. Всі образи й кривди до одної Я тобі забуду і прощу – Жду твоєї ласки хоч малої, Як земля у спеку жде дощу (В.Симоненко).

Варіант 4. 1. Осінь. Золота осінь. В яскравому небі білосніжними айстрами пропливають хмари (М.Стельмах). 2. Ти щире слово – квітку ніжну – Подарував мені на біль (А.Малишко). 3. ... Немає більшого щастя для людини, ніж щастя бути бійцем за правду (П.Загребельний). 4. Підземні надра й горді гори скорились нам і служать нам (М.Рильський). 5. Через віки й муки, через лихоліття й неволю, з глухих роздоріжж Україна виходила на широкі громовинні шляхи (І.Цюпа). 6. На одній половині небосхилу важчали й розросталися прекрасні по розмаху, величі і формі фіалкові хмари (М.Стельмах). 7. За загальним визнанням учнів і вчителів першим учнем у класі став Грицько Саранчук (А.Головка). 8. Темними весняними ночами, сповненими запахами прибережних трав і квітів, капітан любив стояти на своєму містку, слухати солов'їний спів і думати про свою молодість (П.Загребельний).

Варіант 5. 1. Я не мислю України Поза простором і часом. Я люблю її долини, Дніпр, оспіваний Тарасом (О.Підсуха). 2. Спадає з клена зелен лист вечірньою годиною, і солов'їний тихий свист гуляє за долиною (А.Малишко). 3. Заходьте в світ, де склеться джерело, де в'ються ластівки, снують брунатні бджоли, де в честь оратая пищенця гне стебло, де дерево життя не зав'яда ніколи (М.Рильський). 4. Я на повну міць свою в сталь дзвінку невтомно б'ю (Б.Олійник). 5. Батькова наука стала Ярославові в пригоді у зрілі роки (З журн.). 6. В душі любов'ю до Вкраїни озвались струни голосні (М.Вороний). 7. Однокровному народу Наш народ подав правицю На єднання, на допомогу, на погибель ворогам (М.Рильський). 8. При дорогах соняшники зацвітають сонячно (М.Сингаївський).

Опорна таблиця 1

Додаток

Приклади	Семантика	Структурно-граматичні ознаки	Порядок слів та інтонація
<p>1. Багрянні стовпи підпирали небо. (О. Гончар).</p> <p>2. У руку взяв зерно важке і повне, і налилася силою рука (В.Бичко).</p> <p>3. Посадила стара мати три ясени в полі (Т. Шевченко).</p> <p>4. А дай жити, серцем жити і людей любити (Т. Шевченко)</p>	<p>Означає предмет дії або об'єкт дії (адресат, знаряддя дії тощо). Відповідає на питання непрямих відмінків</p>	<p>Виражається іменником у непрямих відмінках або іншою частиною мови в значенні іменника й відноситься до дієслова, рідше – до інших частин мови.</p> <p>Пов'язується з іншими частинами мови керуванням. Може виражатися словосполученням</p>	<p>Може займати будь-яку позицію в реченні й логічно наголошуватися</p>

Прямий додаток			
Приклади	Семантика	Структурно-граматичні ознаки	Порядок слів та інтонація
<p>1. <i>Синє глибоке небо розгортало своє безкрає поле (Панас Мирний).</i></p> <p>2. <i>Я ще не бачив такої краси.</i></p> <p>3. <i>Співати пісні. Співати пісень.</i></p>	<p>Означає предмет, на який поширюється дія безпосередньо</p>	<p>Вживається при перехідних дієсловах і виражається знахідним відмінком без прийменника або родовим (за умови заперечення і спрямування дії на частину предмета)</p>	<p>Може займати будь-яку позицію в реченні й логічно наголошуватися</p>
Непрямий додаток			
<p>1. <i>Батько багато розповідав про війну.</i></p> <p>2. <i>Для Батьківщини серце наше б'ється (В.Сосюра).</i></p> <p>3. <i>Кожен з нас любить читати й малювати.</i></p>	<p>Означає об'єкт, на який дія спрямована опосередковано</p>	<p>Виражається знахідним відмінком з прийменником або іншим непрямим відмінком. Може виражатися інфінітивом</p>	<p>Може займати будь-яку позицію в реченні й логічно наголошуватися</p>

Опорна таблиця 2
Обставина

Приклади	Семантика	Структурно-граматичні ознаки	
<p><i>1. Добрі вісті не лежать на місці (Н. тв.).</i></p> <p><i>2. Сад музикою сповнений по вінця (І Підсуха).</i></p>	Вказують на місце, час, мету, спосіб дії тощо	Виражаються здебільшого прислівниками та іменниками в непрямих відмінках. Відносяться частіше до присудків, рідше – до інших членів речення	
Приклади	Відповідає на питання	Вказує на	Виражається
<i>Обставина місця</i>			
<p><i>1. Зашамотіло листя угорі (Л.Глібов).</i></p> <p><i>2. Давно колись те діялось у нас на Україні (Т. Г. Шевченко).</i></p> <p><i>3. Пароплав ішов по Дніпру вниз (О.Гончар).</i></p>	де? куди? звідки?	місце дії чи напрям	прислівником іменником з прийменником
<i>Обставина допусту</i>			
<i>А Чіпка, наперекір світові і людям, якийсь веселий, радий (Панас Мирний).</i>	всупереч чому	обставину, всупереч якій відбувається дія	іменником з прийменником <i>всупереч, незважаючи на</i>

Приклади	Відповідає на питання	Вказує на	Виражається
Обставина часу			
<p>1. Вранці було тихо. 2. На передовий пункт треба було проbrатися до схід сонця (П.Панч). 3. Працюючи, ми співали.</p>	<p>коли? як довго? з якого часу?</p>	<p>час дії</p>	<p>прислівником, іменником з прийменником, дієприслівником і дієприслівниковим зворотом</p>
Обставина причини			
<p>1. Прости мене, згарячу забувся (Т.Шевченко). 2. Побачивши Черниша, боєць зворушився до сліз (О.Гончар).</p>	<p>чому? через що? з якої причини? від чого?</p>	<p>причину дії</p>	<p>прислівником, непрямым відмінком іменника, інфінітивом</p>
Обставина мети			
<p>1. Ми розгортаємо свої сили для нових атак космічного простору. 2. Після закінчення основної школи піду працювати на завод.</p>	<p>для чого? з якою метою? через що?</p>	<p>мету дії</p>	<p>прислівником, непрямым відмінком іменника, інфінітивом</p>
Обставина способу дії			
<p>1. На синьому небі ясно горіла зірниця (М.Коцюбинський). 2. Танки горіли голубим полум'ям серед білих квітів.</p>	<p>як? яким способом? наскільки? якою мірою? як багато? скільки разів?</p>	<p>спосіб, міру, ступінь дії чи її ознаки</p>	<p>прислівником, іменником у непрямах відмінках, дієприкметником</p>

Тема 7. СТУКТУРНО-СЕМАТИЧНІ ТИПИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ. СЛОВА-РЕЧЕННЯ. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

1. Односкладні речення, їх особливості, типи. Стилiстичні функції односкладних речень.
2. Слова-речення, їх значення, типи та вживання.
Неповні речення, їх особливості, типи. Стилiстичне використання неповних речень.

Студент повинен знати: визначення односкладного речення, типи односкладних реченневих структур та особливості їх виділення; визначальні формальні та семантичні ознаки нечленованих речень, критерії розрізнення речень і слів-речень, основні типи синтаксично нечленованих конструкцій, їхні специфічні особливості в граматичному оформленні, в семантиці, у функціонально-стилiстичному застосуванні; визначення повних і неповних речень, критерії їх розмежування, різновиди неповних речень.

Студент повинен уміти: виділяти в тексті односкладні речення, визначати їх тип, аналізувати за схемою; вирiзняти нечленовані речення, визначати їх типи, правильно вживати розділові знаки; розрізняти повні й неповні речення, розмежовувати двоскладні еліптичні речення та односкладні називні речення, неповні контекстуальні й неповні ситуативні структури.

Ключові поняття: *односкладне речення, означено-особові односкладні речення, неозначено-особові односкладні речення, узагальнено-особові односкладні речення, безособові односкладні речення, інфiнiтивні односкладні речення, номiнативні односкладні речення, слова-речення, неповне речення, контекстуальне неповне речення, ситуативне неповне речення, еліптичне неповне речення.*

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посiбник – К.: Вища школа, 2005. – С.89-107.

2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 279-286.
3. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 344-349.
4. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 262-272.
5. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 516-533.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 112-149.
7. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 502-511, 525-529.

Додаткова література

1. Болюх В. О. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 44-48.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С.98-100.
3. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – С. 14-29.
4. Казиминова І. А. Семантичні основи синтаксичного аналізу інфінітива у придієслівній позиції// Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 51-60.
5. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 125-450.
6. Матвеев С. Б. Семантична специфіка українського безособового речення з модальним предикатом // Мовознавство. – 1997. – № 4-5. – С. 27-32.
7. Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення): Навч. посібник. – ТС: ІЗМН, 1997. – С. 47-59.
8. Слинько І. І., Гуйванюк М. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 182-285.

Теоретичний блок

Односкладним називається речення, в якому предикативний

центр складається з одного головного члена – підмета або присудка.

За значенням та граматичною формою головного члена односкладні речення поділяються на такі групи:

1. Означено-особові: *Сьогодні маємо по правді жити!* (Б. Олійник).
2. Неозначено-особові: *По селах святкують обжинки* (П.Воронько).
3. Узагальнено-особові: *Ночвами моря не перепливиш* (Н. тв.).
4. Безособові: *Надворі вечоріло* (І.Нечуй-Левицький).
5. Інфінітивні: *Роботящим рукам перелогі орать* (Т.Шевченко).
6. Номінативні: *Блакитний вечір. Шум акацій* (В.Сосюра).

Слова-речення – синтаксичні конструкції з одного слова або нерозкладного словосполучення, що не може поширюватися за допомогою пояснювальних слів. Основною ознакою їх є нечленованість, відсутність поділу на головні і другорядні члени. Тому ці речення перебувають поза межами двоскладних і односкладних речень. Вживаються переважно в розмовній діалогічній мові. Крім слова, що утворює речення, до складу слів-речень можуть входити частки ж, же, та, ну, бо, а, модальні слова, вигуки.

Типи слів-речень:

1. **Стверджувальні** слова-речення: *Аякже. Добре. Так. Вірно. Гаразд. Авжеж.*
2. **Заперечні** слова-речення: *Ні. Навпаки. Невірно. Дзуськи. Неправда.*
3. **Питальні** слова-речення: *Так? Добре? Ні? Невже? Ну?*
4. **Спонукальні** слова-речення: *Годі! Геть! Цить! Гайда! Марш! Доволі! Тпру!*
5. **Емоційно-оцінні** слова-речення: *Ой! Ого! Господи! Боже мій! От тобі на!*
6. **Слова-речення у функції структур мовного етикету**: *Доброго ранку! Спасибі. Добридень. До завтра.*

Неповним називається речення, в якому відсутні один або кілька членів, що встановлюються при зіставленні з відповідним типом повного речення: *За думками і ніч мала, а за ділами – день* (Н. тв.).

Неповними можуть бути речення різних структурних типів: двоскладні й односкладні, поширені й непоширені.

Типи неповних речень:

1. **Контекстуальні** неповні речення, в яких відсутні члени названі в попередньому тексті: *Не поминай лихом, а добром – як хочеш*

(Н.тв.).

2. **Ситуативні** неповні речення, пропущені члени в яких підказуються ситуацією мовлення:

– *Скільки тобі років? – Уже дев'ять.*

3. **Еліптичні** речення, в яких неназваний член не визначається з контексту та обстановки мовлення, а зумовлюється структурою і семантикою самого речення: *Перед очима книжка* (С.Васильченко).

Пропуск слів у неповних реченнях слугує стилістичним цілям. Він викликаний необхідністю висловити думку стисло, посилити її емоційність та виразність, уникнути тавтології.

Практичний блок

Завдання

1. Серед наведених речень виокремте двоскладні та односкладні. Визначте предикативні центри. Чи можлива заміна односкладних речень на двоскладні і навпаки?

1. *Сталь гартується в огні, а людина – у труді* (Н.тв.). 2. *Поезія повинна бути чиста* (О.Довженко). 3. *Любий друже, працюй, славних дітей вітай* (О.Гончар). 4. *І раптом стало тихо на планеті* (О.Підсуха). 5. *Потім ми заглянем до зорі в віконце* (Леся Українка). 6. *Мужай, прекрасна наша мово* (М.Рильський). 7. *Лине пісня в садах солов'їна* (І.Нехода). 8. *Вийду в степ до синьої криниці* (А.Малишко). 9. *Повіяло справді холодом* (Панас Мирний). 10. *Доц січе. Вогнів не видко. Лиш громи гучні. Ти промерз, промок до нитки... Холодно мені* (В.Ткаченко). 11. *Так серцю босому в цім світі незатишно!* (С.Шпарівська). 13. *Пахне ніч гвоздиками над пришиклим світом, яблунями дикими, тополиним цвітом* (Т.Яковенко). 14. *Праця – щастя* (Н.тв.). 15. *Ключі від щастя в наших руках* (М.Стельмах). 16. *Дерево міцне корінням, а людина – друзями* (Н.тв.). 17. *Славним людям жити в цім будинку* (О.Ющенко).

2. Визначте тип односкладних речень, назвіть головний член і вкажіть його морфологічне вираження.

1. Уже світлішає над гаєм (М.Стельмах).
2. Поле, поле безкрає... І світає, і смеркає... (Л.Первомайський).
3. Знов стало накрапати, й вони пішли хутчіше (Є.Гуцало).
4. А їй не підняти відерце, водою налите (Л.Забашта).
5. Шулились дороги, мерзли хмари, в сіру безвість зносило міста... (І.Драч).
6. Прийти б і, незабутому, ступити на поріг, дорожню б торбу скинути, з чобіт змести сніжок, почути з хати: «Сину, ти?» – і ще б ступити крок (М.Нагнибіда).
7. І не гуляти чорним чумам по полю, всіяному сумом (М.Рильський).
8. Високі сосни. Серпень. Спека. Усе так звично. Синь ріки. Летять над Ворсколю лелеки. А ген над гаєм – літаки (І.Муратов).
9. Нас тепер нікому не скорити (М.Рильський).
10. Іноді людям щастить у житті (В.Собко).
11. Несподівано стало жаль батька (О.Копиленко).
12. І згадується Дорошеві. Ніч. Мороз. Сніг... По снігу бредуть бійці (Г.Тютюнник).
13. Тобі подякувати, земле, треба, що ти відкрила день оцей мені... (В.Ткаченко).
14. Днями орати поля гіркуваті, сіяти зерна ядерні, хмільні. Вночі у травах під зорями спати – більшого щастя не треба мені (М.Стельмах).
15. Нам другої дороги нема! (І.Нехода).
16. Нам треба голосу Тараса (П.Тичина).

3. Від наведених дієслів утворіть безособові форми та введіть їх у речення.

Вірити, дихати, хотіти, думати, говорити, згадувати.

4. Зробіть синтаксичний розбір односкладних речень.

1. Можна смерть лише смертю здолати (Є.Маланюк).
2. Безлюдний, похмурий край... (О.Гончар).
3. Не чути ніякого голосу (І.Франко).
4. Тепер тут будували велику пристань (Я.Баш).
5. На сизих луках скошено траву (М.Рильський).
6. Що посієш, те й пожнеш (Н. тв.).
7. Для добрих друзів відчиняю дім (А.Малишко).
8. За Дніпром ліси зимові... (В.Ткаченко).
9. Не берися не за своє діло (Н. тв.).
10. Йому в голові мутилося від думок (В.Петльованій).

5. Перепишіть, підкресліть слова-речення. Усно поясніть, до якого семантичного типу належить кожне з них, яку функцію виконує (стверджувальні, заперечні, спонукальні, емоційні, емоційно-оцінні, питальні).

1. – Драстуйте! Боже помози! – Спасибі! – одзиваються декотрі... (В.Винниченко).
2. Яке дивне все, правда? – Еге. – Ой! Дивись, – стиха сказала ні з того ні з сього Наталка. – Он! Бачиш! (О. Довженко).
3. – Драстуйте! Дуже приємно! 4. – О Господи! Знову! – це або говорить сама до себе, або думає

заклопотана людина і бере телефонну трубку: – Ну?! 5. У школу вже ходиш? – Ні, я ще малий! – А читати вже вмієш? – Ні, ще не вмію. 6. Про віщо ж ото, Олександрє, думаєш? – допитувалася дружина. – Еге! Так я тобі й сказав! 7. Татку, ти спати? А що уночі робитимеш? Тепер же тобі не треба на ніч на роботу? – Так. Не треба. 8. Ви на Курмасовому були? – Ні (3 тв. Остапа Вишні). 9. А вони гонять: – Иди! – Ей! – раптом вжахнувся один... – Не оглядайсь! (О.Гончар). 10. Справді? – зраділа дівчина і зразу ж засоромилась. – Справді, Мар'янку... (М.Стельмах. 11. Що? Десь горить? – питається від печі мати. – Дзвін! – відповідаю одним словом (М.Стельмах. 12. Це ваша баба? – спитав Опанаса. – Угу. Моя. А чия ж іще (В.Симоненко).

6. Схарактеризуйте типи нечленованих речень.

1. – Ви помиляєтесь, товаришу, – сказав він до інструктора, – українізація повинна скріпити змичку міста й села... – Го-го-го! Так і у вас змичка? (В.Підмогильний). 2. – Ну, ви вчора, як ми їхали з району, питали, чи я не знаю, що таке ретроград. Настя в словнику подивилася. – А-а-а, – розчаровано потягнув Михайло Васильович... (К.Мотрич). 3. — Да се ж ти, бачу, сам і отаман! – Ага, пане полковнику! (П.Куліш). 4. Там, де пуста замість серця, порятунку вже не буде. Але ні? Ще є надія... (М.Вороний). 5. – Драстуйте! – хрипло поздоровкався він (В.Винниченко). 6. – Повернемо, мабуть, додому, чи що? – Ні! Гайда на Солонський Яр (М.Хвильовий). 7. Копистка. Ось воно! Впіймав! Провокація... Ганна. Ну? Копистка. Вся ця наволоч робить нам провокацію... (М.Куліш). 8. – О! – дивувався дядько... – А це що? Треба було написати «холодно», а в тебе «хохолодно»... (Г.Тютюнник). 9. Чорний. Ти... (Бере зі столу папірець). Твій? Оленка. Так. Чорний. Тут написано: «Здрастуй, Кравцов!» Що це таке? (О.Коломієць). 10. Одна дорога нам в майбутнє прослана. – Добро пожаловать! – Ласкаво просимо! (С. Летюк). 11. – У тебе що, двері забиті? – пручалася Софія. – Угу (К.Мотрич). 12. – Ми вернем вам ваше добро десятирицею. – О, спасибі, батьку! (П.Куліш). 13. – От хто піде! – каже басиста. – Куди? – питає той. – По живицю. – Ов-в-в! – озвався бурсак. – Аж у город? – Ні! (А.Свидницький). 14. – Що їв! що то? – питавсь Михайлик. – Цить! Татари! (Б.Грінченко).

7. Уведіть (усно) в діалогічне мовлення стверджувальні та заперечні нечленовані речення.

1. Так. Атож. Авжеж. Аякже.

2. Ні. О ні. Так ні. Ні-ні.

8. Серед наведених речень знайдіть неповні контекстуальні, ситуативні та еліптичні й охарактеризуйте їх. Поясніть наявність чи відсутність тире в неповних реченнях.

1. Щастя скоро покидає, а надія – ніколи. 2. У липні сонце йде на зиму, а літо – на спеку. 3. Шабля ранить голову, а слово – душу (Н. тв.). 4. Біжать дві колії, а з боків весною вмиті озимі та рожева ярина (П.Панч). 5. Я в двері, а вона за мною в сад (Марко Вовчок). 6. Пішла селом, плаче Катерина; на голові хустиночка, на руках дитина (Т.Шевченко). 7. Зелено-зелено було того літа в Лебедині, і сам він був якийсь радісний, веселий... А головне – чистий (Остап Вишня). 8. Скажіть, чого варта наша земля без таких ось радістю витворених куточків!? І над усім цим була нависла чи то сокира, чи то коса. Словом – смерть. Тяжка, болісна (К.Мотрич). 9. Під осиками в діброві – гриб у шапці малиновій. А он під ялинами рижики, не великі й не малі виглядають із землі (С.Серова). 10. Візьмеш на долоню грудочку цукру – Ласунка вже на долоні. Вхопить передніми лапками цукор – і в рот (Ю.Збанацький).

9. Гра «Моє запитання – твоя відповідь». Прослухайте речення. Усно схарактеризуйте їх структуру: двоскладні – односкладні, повні – неповні.

Правила гри: відповідати швидко і чітко.

Матеріал для гри:

1. Ти щира жінка (Леся Українка). 2. Свободу кожному народу (П.Тичина). 3. Вило, стугоніло, телесувалося в горах (П.Загребельний). 4. Як парость виноградної лози, плекайте мову (М.Рильський). 5. Квітку метелик цілує, обрії – сонце, вітер – берізку німую (В.Сосюра). 6. Й не віриться, що знов побачу я село, давно покинуте, таке до болю миле (В.Сосюра). 7. Жити мені без праці – зовсім не жити (Д.Павличко). 8. Погомоніти з високим начальством було для Хоми втіхою (О.Гончар). 9. Грамоти вчиться – завжди пригодиться (Н. тв.). 10. А діти ну тікати (А.Малишко). 11. Не вдержався за гриву – за хвіст не вдержався (Н. тв.). 12. Я йому слово, а він мені десять (Н. тв.). 13. Навкруги – острови, і затоки, й озера. Узлісся зелені, вологі, густі (Л.Дмитерко).

10. Комунікативно-ситуаційна вправа. На практичному занятті з української мови виникла суперечка між студентками Оксаною

М. та Іриною Т. Оксана М. стверджувала, що неповні речення можна вважати односкладними, оскільки вони короткі, часто не містять одного з головних членів, вживаються переважно в діалогах. Їй заперечила Ірина Т., яка вважала, що невеликий обсяг речення і його використання в діалогах не є суттєвими ознаками односкладних речень.

Завдання:

1. У чому полягає суть проблеми, що виникла на занятті?
2. Чи правильно міркує студентка Оксана М.? Які факти, наведені нею, є важливими, а які – другорядними? Наведіть власні аргументи, що підтверджують або заперечують її точку зору. Підтвердіть прикладами речень.
3. Чи переконливі аргументи навела студентка Ірина Т.? Доведіть їх правильність чи хибність. Підтвердіть прикладами речень.
4. Якого висновку ви дійшли? Чи існують інші шляхи розв'язання проблеми?

Завдання для самостійної роботи

1. Із запропонованих художніх творів випишіть суцільний текст (приблизно на 200 слів). Здійсніть мікродослідження текстів: визначте відсоткове співвідношення односкладних і двоскладних речень, а також частотність вживання односкладних речень різних типів.

Варіант 1. Т. Шевченко. Поема «Сон».

Варіант 2. Леся Українка. Поезії.

Варіант 3. М. Коцюбинський. «Тіні забутих предків».

Варіант 4. І. Франко. Поезії.

Варіант 5. П. Куліш. «Чорна рада».

Варіант 6. В. Сосюра. Поезії.

Варіант 7. О. Олесь. Поезії.

Варіант 8. І. Багряний. «Мати».

Варіант 9. В. Винниченко. «Федько-халамидник».

Варіант 10. А. Малишко. Поезії.

Варіант 11. О. Гончар. «Собор».

Варіант 12. Л. Костенко. Поезії.

Варіант 13. Г. Тютюнник. Збірка «Крайнебо».

Варіант 14. В. Симоненко. Поезії.

2. За поданим початком продовжіть розповідь, використовуючи різні типи односкладних речень.

Ось ранок... Ясний та погожий ранок після короткої ночі (Панас Мирний).

Блок запитань для самоконтролю

1. Які речення називаються односкладними?
2. Які типи односкладних речень виокремлюють у синтаксичній науці?
3. Чим відрізняються означено-особові від узагальнено-особових речень? У яких стилях мовлення вони вживаються?
4. Чим характеризуються безособові речення? Які є їх типи за способом вираження головного члена?
5. Назвіть основні різновиди номінативних речень.
6. Наведіть приклади різних типів односкладних речень.
7. Назвіть ознаки нечленованих речень

Контрольний блок

Знайдіть зайве речення (двоскладне серед односкладних або односкладне серед іншого типу односкладних конструкцій: безособових, означено-особових тощо). Виконайте його синтаксичний аналіз. Зробіть морфологічний розбір підкресленого слова.

Варіант 1. *Чом не спиться убогому? (Т.Шевченко). На селі світиться скрізь (М.Коцюбинський). Як гарно марилось нам на шкільній лаві (М.Коцюбинський). І уявляється мені степ... Якось не йшлося йому звідси (О.Гончар).*

Варіант 2. *Ой, не видно його дому (Н. тв.). Тихо скрізь і на серденьку тихо (Леся Українка). Співано чумацьку пісню (М.Коцюбинський). Так гордо й радісно мені (В.Сосюра). Стоїш і весь час прислухаєшся до чогось (І.Гончаренко).*

Варіант 3. *Не шукай ніколи середини, друзям вір, а ворога пали! (Д.Павличко). Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню (М.Коцюбинський). Як же не любити всемогутній труд (В.Сосюра). Сопілко з калини, зеленая гілко, про долю дівочу заграй ти, сопілко (М.Шпак).*

Варіант 4. *Вантажать день багряні кулі (А.Малишко). А он розпинають вдову за подушине (Т.Шевченко). До мене приносять*

лампу і прохають на чай (М.Коцюбинський). Ніколи в руки вістря не подадуть у нас ножа (Є.Летюк). Їхали довго душинами вулицями (М.Коцюбинський).

Варіант 5 Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту (Леся Українка). Усе ближче гриміло, блискало, будувалося (О Гончар). Та й як забудеш синь дніпрову і переправу на Дніпрі (С.Крижанівський). Приходив обвіяний духом полів (М.Коцюбинський). Благословляю вас, о води солодких українських рік (С.Крижанівський).

Варіант 6. Вже смерклося, а Василька не було. Любо глянуть на ставну постать Замфірову! Аби з ним нічого не сталося. Чогось йому так мулько на серці (М.Коцюбинський). Яюсь неминуче все пов'язувалося з Ясногорською (О.Гончар).

Варіант 7. Шила в мішку не сховаєш. Вік живи — вік учись. Сійся, родися, жито, пшениця. Хліб-сіть їж, а правду ріж. Не спіши словом, спіши ділом (Н. тв.).

Опорна таблиця 1

Означено-особові речення

Приклади	Зміст
1. Читаю цікаву книгу. 2. Юно йдемо до мети (В.Сосюра). 3. Лови летючу мить життя! (О.Олесь). 4. За всіх скажу, за всіх переболію... (П.Тичина).	Семантика Означено-особові речення означають дію, яка належить мовцеві або слухачеві Структурно-граматичні ознаки Головний член виражається дієсловом 1-ої або 2-ої особи однини чи множини дійсного способу теперішнього і майбутнього часу або наказового способу

Опорна таблиця 2***Неозначено-особові речення***

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Сьогодні пишуть диктант.</i></p> <p>2. <i>Учнів відпустили на канікули.</i></p> <p>3. <i>Тепер додому тебе не відпустять (А.Шиян).</i></p> <p>4. <i>Метеличиху негайно судили б і погнали б на каторгу (А.Шиян).</i></p>	<p>Семантика Неозначено-особові речення означають дію, носієм якої є невизначена особа. Увага зосереджується на дії.</p> <p>Структурно-граматичні ознаки Головний член виражається дієсловом у формі 3-ої особи множини дійсного способу теперішнього і майбутнього часу чи формою множини минулого часу дійсного способу й умовного способу.</p>

Опорна таблиця 3***Безособові речення***

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Темніє..</i></p> <p>2. <i>Водою залило дорогу.</i></p> <p>3. <i>Будинок побілено.</i></p> <p>4. <i>І на оновленій землі врага не буде супостата (Т.Шевченко).</i></p> <p>5. <i>Вам холодно.</i></p> <p>6. <i>Треба тепло одягатися.</i></p> <p>8. <i>Ще осіннім садом і осіннім духом віяло од них (М.Стельмах).</i></p> <p>9. <i>Пахло в'ялою травою, квітами (О.Довженко).</i></p>	<p>Семантика Відсутність активного діяча, вираження стану людини, довільність дії, не пов'язаної з діячем і т. ін.</p> <p>Структурно-граматичні ознаки Головний член виражається безособовим дієсловом (1), особовим дієсловом у безособовому значенні (2), дієслівною формою на <i>-но, -то</i> (3), предикативними прислівниками (5), присудковим словом типу <i>слід, треба, шкода</i>, часто в сполученні з інфінітивом (6), заперечними словами <i>нема, не було, не буде</i> (4)</p>

Опорна таблиця 4
Номінативні речення

Приклади	Зміст
<p>1. Зимовий вечір. Тиша. Ми (П. Тичина).</p> <p>2. День оранки.</p> <p>3. Листи, листи. Як приємно одержувати їх від друзів і добрих знайомих (І.Цюпа).</p> <p>4. Казка. Пісня. Найгарніші очі (Б.Лепкий).</p> <p>5. Які стени! (М.Коцюбинський).</p>	<p>Семантика</p> <p>Стверджується наявність, існування у реальній дійсності предметів, явищ, подій, названих головним членом</p> <p>Структурно-граматичні ознаки</p> <p>Головний член речення виражений іменником у називному відмінку. Він може мати при собі вказівну частку <i>ось</i> (наприклад: <i>Ось і школа</i>), означення (<i>Високе дерево</i>). Додатків, обставин у таких реченнях не буває</p>

Опорна таблиця 5
Повні речення

Приклади	Зміст
<p>1. Учні люблять спорт.</p> <p>2. Пам'ять віри. Пам'ять роду (Б.Олійник).</p> <p>3. Вже й осінь відлетіла до вирію (І. Цюпа).</p> <p>4. Був гарячий серпневий день. Сонце палило нестерпно (Ю. Збанацький).</p> <p>5. Шевченку! Відгук дум своїх ти чуєш в нашій співі? (М. Рильський)</p>	<p>Семантика</p> <p>У повному реченні зміст зрозумілий без попередніх речень.</p> <p>Структурно-граматичні ознаки</p> <p>Наявні всі структурні компоненти, потрібні для висловлювання змісту.</p> <p>Інтонація й пунктуація</p> <p>Вимовляються розповідною, питальною, спонукальною й окличною інтонацією. На письмі вживаються розділові знаки, які відповідають кожному типу інтонації: крапка, знак питання, знак оклику чи знак питання і знак оклику (подвійний знак). Вживаються в різних стилях сучасної української літературної мови.</p>

Неповні речення

Приклади	Зміст
<p>1. – Ти вивчив вірш ? – Вивчив.</p> <p>2. – Ой дівчатка! – відсапуючись, втретє сказала Магда. — Учитель приїхав. – Який учитель? – Української мови (Ю.Збанацький).</p> <p>3. Батько приніс журнали, а мати – газети.</p> <p>4. Заробітчани валом валили з північних губерній. Добиралися, хто як міг. Висіли зайцями на поїздах... (О. Гончар).</p> <p>5. Двері широко відчинилися, до класу зайшов директор, за ним – новий учитель (Ю.Збанацький).</p> <p>6. Тиша навкруги.</p>	<p>Семантика Пропуск тих чи інших членів речення веде до руйнування структури і порушення зв'язків між словами.</p> <p>Структурно-граматичні ознаки Пропущений головний або другорядний член речення, який легко встановити з контексту, ситуації мовлення або зумовлюється семантикою і структурою речення. Відрізняються від односкладних речень тим, що в останніх наявність лише одного головного члена не впливає на структуру і змістову цілісність речення.</p> <p>Інтонація й пунктуація У неповних реченнях на місці пропущеного члена може робитися пауза, яка на письмі позначається тире.</p>

Тема 8. РЕЧЕННЯ ЯК КОМУНІКАТИВНА ОДИНИЦЯ. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ.

1. Просте речення і висловлення.
2. Поняття про актуальне членування речення.
3. Співвідношення актуального та формально-синтаксичного членування речення.
4. Порядок слів у реченні та його функції.

Студент повинен знати: визначення теми й реми, засоби вираження актуального членування речення, типи висловлень.

Студент повинен уміти: розрізняти компоненти формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації речення; виділяти тему й рему, розмежовувати висловлення.

часткового та загального характеру, з-поміж останніх вирізняти розчленовані й нерозчленовані конструкції.

Ключові поняття: *актуальне членування речення, висловлення, тема, рема, формально-синтаксичне членування речення, порядок слів у простому реченні, прямий порядок слів, інверсія.*

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – С. 117-122.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 287-290.
3. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 239-245.
4. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – С.431-509.
5. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 471-480.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 48-55, 176-181.

Додаткова література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С.98-100.
2. Курс сучасної української літературної мови: У 2 т. / За ред. Л. А. Булаховського. – К., 1951. – С. 134-141.
3. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 335-343.
4. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 512-523.

Теоретичний блок

Сучасна лінгвістика розглядає речення як багатоаспектну синтаксичну одиницю, що охоплює декілька підсистем. В українському мовознавстві розрізняють формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення. В **формально-синтаксичному аспекті** речення – це структура,

реалізована за певною формально-граматичною схемою. В **комунікативному аспекті** речення кваліфікують як висловлення.

Висловлення – це одиниця повідомлення, яка характеризується смисловою цілісністю і використовується за певних умов спілкування.

На основі розрізнення формально-граматичного і логічного змісту речення виникла теорія його актуального членування. Основна ідея цієї теорії сформульована чеським мовознавцем В.Матезіусом у 20-30-х р. XX ст. В українському мовознавстві найповніше дослідив комунікативну організацію речення О.Мельничук. Згідно з цим ученням висловлення поділяється на 2 частини за ступенем їх інформативного значення. Перша вихідна частина – **тема** (дане, основа) – містить відому інформацію і служить основою для передачі нової. Друга частина – **рема** (ядро висловлення) – це те нове або важливе, що повідомляється про тему: *Життєва мудрість прислів'їв / завжди привертала увагу митців слова.*

Засоби вираження актуального членування:

1. Фонетичні засоби: логічний (фразовий) наголос, паузи, темп вимови тощо використовуються для виділення реми.
2. Синтаксичні засоби: порядок слів, аналітичні синтаксичні морфеми (частки), деякі синтаксичні конструкції.
3. Лексико-граматичні засоби (повтор слів).

Порядок тема – рема є об'єктивним, а рема – тема – суб'єктивним (в експресивно забарвленому мовленні).

Актуальне членування здійснюється в процесі мовлення у певній ситуації з урахуванням зв'язку даного висловлення з іншими. Тому одне й те ж висловлення може членуватися по-різному.

Рема становить комунікативний центр висловлення, тому вона обов'язкова, а тема часто відсутня (в односкладних непоширених реченнях, деяких двоскладних: *Тихо. Вечоріє. Вже розцвіли підсніжники*).

Актуальне членування може збігатися і не збігатися з формально-синтаксичним. У двоскладному реченні воно часто збігається з групою підмета (тема) і групою присудка (рема). Проте нерідко функції теми і реми не закріплені за головними і другорядними членами. Актуальне членування є автономним аспектом речення, спрямованим на сферу мовлення. На відміну від формально-синтаксичного, воно завжди бінарне.

Різні відтінки думки, її експресивно-емоційне забарвлення, поряд з інтонацією, допомагає мовцеві передати порядок слів у реченні. **Порядок слів** – це властиве даній мові взаєморозташування слів у реченні, зумовлене змістом і граматичною структурою речення.

В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, словопорядок вільний, але він підлягає певним нормам. На цій підставі розрізняють два типи порядку слів: 1) прямий; 2) зворотний (інверсія). При **прямому** порядку слів підмет передує присудковій, узгоджене означення стоїть перед означуваним словом, додаток – після слова, яке ним керує, неузгоджене означення – після означуваного слова, обставина – як у препозиції, так і в постпозиції відносно головного слова: *Прислів'я на хліборобську тему показують ставлення людей до землі.* **Інверсією** називається супроводжувана зміною інтонації перестановка слів, яка полягає в навмисному відхиленні від прямого порядку: *Великі смислові навантаження мають прислів'я у творах І.Франка.*

Порядок слів в українській мові виконує такі функції: 1) синтаксична (порядок слів часто допомагає визначити синтаксичну роль того чи іншого члена речення); 2) стилістичну (виявляється в тому, що перестановки слів створюють додаткові смислові відтінки, підсилюється значення, важливість переміщеного члена речення). Найчастіше спостерігається інверсія присудка, додатка, означення: *Прийде година – досягне і калина. Минулого конем не здоженеш. В ніч найтемнішу про сонце пам'ятай.*

Практичний блок

1. Робота в групах. Завдання:

«У поданих реченнях виділіть тему й рему, з'ясуйте засоби їх вираження. Які члени речення та синтаксеми виконують функцію теми й реми?»

1. Птиці зелені у пізню пору спати злетілись на свіжий поруб (Л.Костенко). 2. Пшениця хилить вуса ніжні (А.Малишко). 3. У холоднім легенькім вітрі ледве-ледве леліється широкий лан жита. Жито, мов золото. Колосся... похилилось під вагою зерна та перлових крапель роси...(І.Франко). 4. Козаки брали участь у багатьох походах на турків (О.Гончар). 5. Не маю зла до кожного народу (М.Вінграновський). 6. Ще з пелюшок дитину привчали

любити й шанувати хліб (В. Скуратівський). 7. Сонце пряло золоті ниті і засновувало ними день (Р.Федорів). 8. Дмуть сонячні вітри. Заручені озера В ожинкових вінках гадають на воді (В.Лазарук). 9. Вечір серпневий на гори сурамські Птахом зловісним упав з висоти (В.Гей). 10. Вітер кигиче в чорній скорботі. Сонце замкнули сірі ключі... Бабині літо б'ється на дроті (О.Богачук). 11. Злива червнева пробігла по місту... (В.Густі). 12. Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекареслить мій народ! (В.Симоненко). 13. Моя дитино, ти мені була Найвищим сонцем у моєму світі (Г.Чубач). 14. Дикі гуси летять. Пролітає Івасик-Телесик (Л.Костенко). 15. У мовну скарбницю нашого народу несуть красу душі і племін рідного слова найкращі письменники (І.Вихованець). 16. І для писання пера золоті Йому злиденне сонце подавало (Д.Павличко). 17. Говорили-балакали дві верби за селом. Потім тихо поплакали дві верби за селом (Б.Олійник). 18. Над полем зарошені віти Зелене верхів'я звело (А.Малишко). 19. Говорили-шентали дві тополі гінкі. Потім тихо сміялися дві тополі гінкі (Б.Олійник).

2. Прочитайте речення, визначте, у яких із них порядок слів прямий, а в яких зворотний.

1. У світі так багато прекрасного (І.Цюпа). 2. Десна тихо і плавно котила хвилі до Дніпра. Влітку її береги облісіли. На сонці далеко біліли широкі плеса (О. Довженко). 3. Справжня гуманність означає передусім справедливість (В.Сухомлинський). 4. Слово – то дивний витвір людини. Слово народилося в праці, як і пісня. Всі слова народжені діянням, трудом (В.Сухомлинський). 5. Мова – велике багатство, яке треба усім нам берегти і примножувати (І.Вихованець). 6. Весна. Співає соловей свої пісні ласкаві (В.Сосюра). 7. Знов вершиною ясною Розшумілася сосна (А.М'ястківський). 8. І мені заспівати хотілось лебедину пісню собі (Леся Українка). 9. Всі взолочено віконця (П.Тичина). 10. Не пускайте слів попереду думок (І.Вихованець). 11. Я з дитинства люблю теплі, лагідні вересневі дні (І.Цюпа). 12. Ой, Тарасе, якби встав ти, знову повний сили, Та поглянув на Україну, наш Кобзарю милий! (Я.Купала). 13. О Руська земле! Вже далеко за горою ти! (“Слово о полку Ігоревім”). 14. Дуже я люблю кіно (Ю.Збанацький). 15. Приколисаний чарівною тишею, свіжістю води і лугу, Тимко був настроєний на думки і згадував усе близьке його серцю (Григор Тютюнник).

3. Прочитайте пари речень. Поясніть, чим вони відрізняються.

1. У нашій групі навчається тридцять студентів. У нашій групі навчається студентів тридцять. 2. Заходить ніч. Ніч заходить. 3. Мій брат – учитель. Учитель – мій брат. 4. Зелена ягода. Ягода зелена. 5. Стомлені очі. Очі стомлені. 6. Сьогодні ми йдемо в кіно. В кіно ми йдемо сьогодні. 7. Юнак розплющив очі. Очі розплющив юнак. 8. Вірш він написав чудовий. Він написав чудовий вірш.

4. Прочитайте вірш Лесі Українки «Досвітні огні» або «Співець». Випишіть речення зі зворотним порядком слів. Усно поясніть стилістичну роль інверсії.

5. Поділіть речення на тему і рему. Якщо це неможливо, поясніть чому. Назвіть найважливіші способи виділення реми в українській мові. Який зв'язок між актуальним і синтаксичним членуванням речення?

1. Сонце ходило в надвечір'ї і сліди залишило рожеві окрай хвиль (Н.Нікуліна). 2. Пригасає над горами день (В.Осадчий). 3. І осінні далі сумну мелодію навіяли мені (В.Симоненко). 4. В роботі – вся краса людини, найвища істина життя (М.Сингаївський). 5. Враз натомлений вечір зітхнув і на землю осів, І туман покотив різнобарв'я осінньої туги (Н.Півторацька). 6. Тільки часом у многоголоссі, В суєті поїздів і авто Спалахне твоє біле волосся, Сірі очі і каре пальто (В.Симоненко). 7. Щось тривожне і знадливе в осені. 8. Нежданий сніг – на перші квіти. 9. А любисток горить зелено (З тв. Н.Півторацької). 10. Думи визбирують, мов зерно (В.Стус). 11. ... Цвіте небокрай (В.Сосюра). 12. Вогні і темрява. Дощі й сонце. Сніги і морози (В.Бичко). 13. Зітхає море (О.Донченко). 14. Тиша в хаті. 15. У хаті поночі. 16. Степ... Ніч... Десь у хлібах кричав перепел. 17. Настала зима. Почалися сильні морози (З тв. А.Головка).

6. Побудуйте кілька речень, у яких порядок слів не можна змінити, не порушивши смислу речення. Усно поясніть, у яких випадках це відбувається.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробіть проект-дослідження "Комунікативна організація простого речення",
2. Підготуйте засідання круглого столу з теми "Теорія актуального членування речення в концепціях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів".

3. Розробіть проект подорож «У країні «Комунікація»».

Контрольний блок

У поданих реченнях виділіть тему й рему, з'ясуйте засоби їх вираження.

Варіант 1. *Рідний край... Починається він од батьківського порога, стежини, тополі біля твоїх воріт, з барвінку, який ніжно стелиться в садочку. А ще починається він з прадавніх коренів твого роду. Не маємо права ми не знати, не пам'ятати, не вивчати, не шанувати свого родоводу. Бо ж – він частка родоводу рідного села, народу (М.Пентиліук).*

Варіант 2. *Як парость виноградної лози, Плекайте мову. Пильно й ненастанно Полить бур'ян. Чистіша від сльози Вона хай буде. Вірно й слухняно Нехай вона щоразу служить вам. Хоч і живе своїм живим життям. Прислухайтесь, як океан співає – Народ говорить (М.Рильський).*

Варіант 3. *І тоді рясно вибухає фіалковий цвіт. Густим килимом укривають теплу землю фіалки. Вони пахнуть ніжно, радісно і хвилююче. Випростовує свої м'які волохаті пелюстки тихий сон. Стрімко зводяться легкі тремтливі дзвіночки. Все затоплює, все захоплює, все вкриває войовничий, невідступний, швидкий барвінок. Надходить літо (Ю.Смолич).*

Варіант 4. *На віях тиші мерехтять сніжинки, Зима крізь вії дивиться на світ. Шляхи і діти їх стежинки – Шукають вранці згадку до воріт. Села в снігах, як чаши кришталева, У срібних жилках скованих джерел. Ідуть у білих каптурах дерева, Понамерзали брови у дерев (Л.Костенко).*

Варіант 5. *Саме в цей час починає сходити сонце. Воно витикається з-за води й одразу ж відбивається в морі. Через це воно весь час кругле й лише збільшується й збільшується. Тепер воно відривається від води. На ньому наче ворушить хтось блискуче решето. Кричать позад нас мартини. Кричать, кружляючи над водою й падаючи часом на воду за рибою. Сонце б'є в очі (Ю.Яновський).*

Варіант 6. *Хато моя, рідна батьківська хато! Ти випливаєш із туманної далечі минулих літ і стоїш переді мною видовом, немов хмарина серед буйного цвітіння вишень.*

Яким теплом і лагідним родинним затишком, якою добротою та материнською ласкою віє від тебе, рідна хато!

Перші спогади про хату – немов рожевий досвіток дитинства. Біля стелі у тебе над головою, під дубовим тесаним сволоком засохлі польові квіти. До сволока на гаку прикріплена мотузочками вербова колиска. Мати наспівує колискову пісню про котика-вуркотика...

Хато моя, рідна батьківська хато!

Усім найкращим, що є в моїй душі, завдячую тобі (За І.Цюпою).

Опорна таблиця 1 **Порядок слів у реченні**

Приклади	Зміст
<p>1 <i>Світла ніч над горами (О.Гончар).</i></p> <p>2. <i>Черниш почервонів (О.Гончар).</i></p> <p>3. <i>Квитки на концерт були розпродані без особливих труднощів (Л.Дмитерко).</i></p> <p>4. <i>Наступив нарешті довгожданий вечір. (Л.Дмитерко).</i></p> <p>5. <i>3 того дня Кандиба справді перемінився (Л.Дмитерко).</i></p> <p>6. <i>Таня звикла говорити натяками (Л.Дмитерко).</i></p> <p>7. <i>Над Києвом літав тополиний пух (Л.Дмитерко).</i></p>	<p>У реченні буває прямий порядок слів і зворотний. Якщо підмет передує присудкові, маємо прямий порядок слів. Коли ж присудок передує підметові, порядок слів зворотний, або інверсивний. Якщо речення має описовий характер, то присудок передує підметові, не створюючи інверсії (4).</p> <p>Порядок другорядних членів речення зв'язаний з порядком слів у словосполученні. Узгоджені означення стоять перед означуваним словом (1), а неузгоджені – після нього (3).</p> <p>Обставини часу, способу дії здебільшого препозитивні (5), інші обставини – постпозитивні (6). Препозиція обставини місця, а також додатка часто зумовлюється інверсією головних членів речення (7). Інші члени речення – постпозитивні. Зміна прямого порядку слів буває необхідна для виділення в реченні слова, найважливішого за змістом, яке має найбільше комунікативне навантаження (7).</p> <p>Інверсія часто підсилює емоційність і виразність мовлення.</p>

Опорна таблиця 2 *Логічний наголос*

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Павло Сергійович бачився тепер з Тасею тільки на службі (Л.Дмитерко).</i></p> <p>2. <i>Олег і Люда поверталися додому (Л.Дмитерко).</i></p> <p>3. <i>Засяяло обличчя в Стародуба (Л.Дмитерко).</i></p> <p>4. <i>Надворі полишилися тільки Арсен і Тася (Л.Дмитерко).</i></p>	<p>З порядком слів пов'язана інтонація, зокрема логічний наголос, за допомогою якого виділяється в реченні найважливіше слово в смисловому відношенні. Логічний наголос – це виділення слова посиленням голосу. У звичайному мовленні найбільш важливе слово ставиться в кінці речення і наголошується логічно порівняно слабо. Якщо слово, що має найбільшу смислову вагу, стоїть на початку або в середині речення, то інтонація всього речення напружена, а логічний наголос сильний.</p>

Тема 9. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Загальна характеристика простого ускладненого речення.
2. Однорідні члени речення. Засоби вираження однорідності.
3. Однорідні й неоднорідні означення.
4. Узагальнюючі слова при однорідних членах речення.
5. Пунктуація при однорідних членах речення.

Студент повинен знати: визначальні формальні та семантичні ознаки ускладнених речень, основні різновиди ускладнених речень, критерії розрізнення простих ускладнених речень з прислівними компонентами та простих ускладнених речень з детермінантами; головні ознаки однорідних членів речення.

Студент повинен уміти: аналізувати прості неелементарні речення з урахуванням формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного аспектів, розрізняти прості ускладнені та складні речення, правильно вживати розділові знаки в неелементарних структурах.

Ключові поняття: *просте ускладнене речення, засоби ускладнення простого речення, однорідні члени речення, узагальнюючі слова.*

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – С. 124-129.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 290-294.
3. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 350-355.
4. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 273-279.
5. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 534-543.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 150-159.
7. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 530-540.

Додаткова література

1. Баранник Д. Х. Два рівні граматичної структури речення // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 12-19.
2. Бudyко М. В. Проблема простого ускладненого речення у вітчизняному мовознавстві // Мовознавство. – 1991. – № 3.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук, думка, 1992. – С. 137-193.
4. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – С. 62-77.
5. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 86-98.
6. Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення): навч. посібник. – ТС: ІЗМН, 1997. – С. 66-94.
7. Слинько І. І., Гуйванюк М. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 296-319.

Теоретичний блок

Простим ускладненим називається речення, що містить ускладнювальну частину в ролі головних і другорядних членів або слів, які не входять до складу речення. За семантичними та граматичними ознаками ускладнені речення займають проміжне становище між простими і складними реченнями. Прості вони тому, що мають одну граматичну основу. Близькість до складних виявляється в тому, що ускладнені речення утворюються в результаті перетворень складних речень.

До ускладнених належать такі синтаксичні конструкції:

1. *Речення з однорідними членами.*
2. *Речення з відокремленими членами.*
3. *Речення зі вставними і вставленими компонентами.*
4. *Речення із звертаннями.*

Тотожні за синтаксичною функцією члени речення, які перебувають в однаковому відношенні до спільного для них члена і виконують однакові синтаксичні функції, називаються **однорідними**. Однорідними бувають усі головні та другорядні члени речення. Однорідні члени речення можуть бути поширеними й непоширеними: *Знов стелиться переді мною шлях через терни, байраки, дике поле...* (М.Вороний). Здебільшого вони виражаються однією й тією ж частиною мови. Засобами вираження однорідності є інтонація (обов'язковий засіб) та сполучники сурядності.

Кілька підметів, присудків, додатків, обставин, залежних від одного й того ж слова, завжди однорідні, а кілька узгоджених означень можуть бути однорідними й неоднорідними: *Капитани в ранок сивий, поплястий шуміли над твоїм вікном* (Б.-І.Антонич). *Глибокі зелені долини вкрились прозорим туманом* (І.Нечуй-Левицький). При їх розмежуванні беруться до уваги синтаксичні й смислові відношення означень між собою і з пояснюваним словом, способи вираження цих відношень.

Перед однорідними членами і після них можуть стояти узагальнюючі слова. **Узагальнюючими** називаються слова, що виражають загальне значення однорідних членів і є родовим поняттям до них як видових понять. Роль узагальнюючих слів найчастіше виконують займенники (*всі, все, ніхто, ніщо*) та прислівники (*скрізь, всюди, завжди, ніде*): *Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишині і тополі* (Б.Олійник).

Практичний блок

Завдання

1. Прочитайте речення, визначте засоби їх ускладнення.

1. Збагнув тільки, що Київ безконечний, тишній, запаморочливий, таємний... 2. Заплатив своїм походженням, родом, чорною роботою, нелюдським терпінням, здібностями і стражданнями незмірними, нелюдськими. 3. Ольжич-Предславський вважав себе (не без потурання деякої частини громадськості) великим теоретиком міжнародного права. 4. Але, зрештою, яке це має відношення до правосуддя? (З тв. П.Загребельного). 5. А цей спокійний, з уже сивуватим вусом, чоловік, дарма що був родом не з Вовчугів, чимось привертав довіру. 6. Заводи, причали, каскади будинків по підгір'ю правого берега – все було повите димами, млою полудневої спеки. 7. А студенти після каші, пороздававши позичені ложки та посуд, затіяли переправу на той бік. 8. На пухких плавневих ґрунтах, збагачених весняним намулом, все йде в ріст фантастично, жене так, наче десь на іншій планеті, нагрітій іншим, живлющим сонцем (З тв. О.Гончара). 9. Сержант Кравчина стоїть по коліна в воді, а на березі, на мокрім холоднім піску, стоять його бойові товариші. 10. Всі бійці і командири, – а їх було в землянці чоловік тридцять, – раптом заворушилися і, розташувавшись для довгого приємного слухання, притихли (О.Довженка). 11. А я не знаю нічого ніжного, окрім берези, зате ж її сестрицею взиваю (Леся Українка). 12. О Руська земле! Вже далеко за горою ти! (“Слово о полку Ігоревім”).

2. Спишіть речення. Визначте ряди однорідних членів речення, виділіть серед них відкриті та закриті. Усно поясніть, якими частинами мови вони виражені і якими членами речення виступають. Зверніть увагу на засоби зв'язку однорідних членів. Доповніть вправу самостійно дібраними прикладами.

1. А ніч тумани принесла й сюди І випустила з чорної торбини (О.Богачук). 2. З дитячих літ, пречистих, мов криниця, 3 Різдяних свят, з казкової зими Летить до нас щедрівка, наче птиця, Голубить душу теплими крильми (В.Гей). 3. Я все передала у спадок дочці: Високі зірки, і сни кольорові, І родинку ніжну на правій щоці, І віру високу, що світ із любові (Г.Чубач). 4. Скрізь: на завісах, клямці, цвяхах – Морозу сива борода (В.Лазарук). 5. Під віконцем у нас на травичці жабка, мишка і півник жили в рукавичці (Л.Костенко). 6. Підводив голову народжений титан, І йшли

назустріч вічності і смерті Нездолані, гарячі і уперті Дружини непокірливих слов'ян (В.Симоненко). 7. За усе моя совість в одвіті: За ріки мількі, за сад-неврожай, За спокій на білому світі (Г.Чубач). 8. Киплять, ревуть і піняться потоки (Л.Костенко). 9. Над тихим сном мого малого сина, Над плетивом думок моїх і мрій Пливла тривога, ніби всесвіт, сива, Гойдаючись на гребенях надій (В.Симоненко). 10. Кучеряві діброви, смарагдові левади й змолоділі поля мліють від радісних симфоній, веселих барв великого свята природи (М.Яценко).

3. Перепишіть речення, підкреслюючи однорідні члени. Поясніть розділові знаки та засоби вираження однорідності (сполучники сурядності, інтонація).

1. Він був спортивний, пристойний і люб'язний (П.Загребельний). 2. Син, стоячи біля колони, зустрів свого старого усмішкою, любов'ю, почуттям гордоців синівських за нього... (О.Гончар). 3. І гори, і долини, і поля, і сади, і ставок, і хати були залиті й обмиті чистим, прозорчастим, білим, як срібло, світлом (І.Нечуй-Левицький). 4. І широкою долину, і високою могилу, і вечірню годину, і що снилось й говорилося не забуду я (Т.Шевченко). 5. Ні нужда, ні безробіття, Ні сезонна праця люта, Ні рибальських хиж лахміття, Ні ядучих шахт отрута, Ні бездонних багниць згуба, Ні безмовна пустка сіл Не згасила мрій і сил У народа-життєлюбів (М.Бажан). 6. Мавка спітає довге віття на березі, сідає в нього і гойдається тихо. 7. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду (Леся Українка). 8. Опишу її [хати] неповторну зовнішність, привітну й веселу, часом сумну, молоду й стареньку вдовицю, чепурну і убогу, журливу і ніколи не горду. У полі, на горі й під горою, на городі серед квітів весною і влітку, серед насіння восени (О.Довженко).

4. Прочитайте речення, поясніть, за якими правилами в них ставиться або не ставиться кома.

1. Життя мене і кличе, і веде, Вітчизни сад і пахне, й цвітом дише... (П.Тичина). 2. Ні човна, ні весел, ні квіток, ні співів, тільки сніг, і вітер, і весна, весна... (В.Сосюра). 3. Навколо тільки дрімучий тютюн, та мак, та кукурудзяні тополі й соняшники (О.Довженко). 4. Але ж не можна отак – ні сіло ні впало (Ю.Яновський). 5. Один оце я тільки – ні в тин ні в ворота (О.Гончар). 6. Балаш одказував старостам ні те ні се (І.Нечуй-Левицький). 7. Шість років не було в селі про Діброву ні слуху ні

духу (Я.Козланюк). 8. На могилі кобзар сидить та на кобзі грає (Т.Шевченко).

5. Пошукова гра-розвідка «Чим відрізняються?»

Студенти діляться на групи по 4-7 осіб.

Завдання: знайдіть однорідні й неоднорідні означення.

Визначте умови однорідності й неоднорідності.

Виграє група, яка найшвидше виконає завдання.

1. Тепла липнева ніч пролітає садками посадками скиртами в полях (О.Гончар). 2. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси. 3. Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. 4. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь... (З тв. М. Коцюбинського). 5. На високих жовтогарячих шпилястих тополях іскрилося осіннє сонце (Я.Баш). 6. Був погожий золотистий жовтневий ранок (Ю.Збанацький). 7. Блискучі бойові ордени... бряжчали на його грудях (О. Довженко). 8. Золота пахуча осінь. Сади... сині повні і соковиті (У.Самчук). 9. Приходьська церква була простора широка з великою банею (У. Самчук). 10. Виноград ріс густими невисокими кущами, листя було чорно-зелене соковите буйне (П.Загребельний). 11. Понад дорогою за тинем в огороді росте кілька високих розкішних плачущих верб (І.Нечуй-Левицький).

6. Перепишіть речення, поставте розділові знаки. Визначте синтаксичні функції однорідних членів та узагальнюючих слів при них. З'ясуйте, якими частинами мови виражені узагальнюючі слова.

1. Земля України і небо і люди усе мені рідне (П.Воронько). 2. Глухенький електрифікував усе, що тільки міг водокачку майстерні ферми токи... (О.Гончар). 3. У Біловезькій Пущі державному заповіднику живе багато цінних тварин як-от зубри олені лосі косулі кабани борсуки глухарі тетеруки (О.Бондаренко). 4. Я понесу і крик журавлів І тихий шум обсіяних полів І рокоти дубів з-під хуртовини І коліскову посмішку дитини І грона зір, що сяють в даль доріг, Любов і труд все, що спізнати міг (А.Малишко). 5. Усе і це повітря і покручені лози і зів'яла трава все це мимохідь нагадає її щасливі хвилини її життя (М.Коцюбинський). 6. Радощі і чорну днину Все я з вами розділю. Любите ви Україну Я ще більш її люблю (П.Тичина). 7. Всяке птаство як-от деркачів перепілок куликів курок можна було викосити косою в траві (О.Довженко). 8. Неспокій рух і боротьбу я бачив скрізь в дубовій вербовій корі в

старих пеньках у дуплах, в болотяній воді на поколупаних стінах (О.Довженко). 9. І все було палким в годину творчу І небо і земля і камінь і різець і серце майстра (Леся Українка).

7. Комунікативне переказування (Переказування тексту з орієнтацією на слухача).

Викладач читає текст, ставить перед студентами завдання: переказати текст, вживаючи в реченнях однорідні члени. Один зі студентів його переказує, всі інші ставлять запитання, висловлюють зауваження щодо переказу. Далі здійснюється переказування в парах та взаємне коректування усного мовлення студентів.

Все має свій досвіток і вечір, за яким приходить ніч. Людина, пташка, звірина, дерево. У цієї криниці світанок теж, безумовно, був. Сивіший од туману, далекіший од зорі. Може, вона найдревніша і найживучіша криниця на всій нашій грішній землі, яка щомиті щось втрачає й не встигає ні помічати того, ні журитися.

Звільніться від клопотів, поквану і прийдіть до цієї криниці, якій немало-небагато – сім століть. Хоча б подумки, а прийдіть.

Візьміть курс на благословенну Шевченкову землю і йдіть шляхами, лугами, полями, байраками, повз села веселі, старі, нові й новітні, через містечка й хутори. І дослухайтесь до вітрів.

Один з них летить із Чернечої гори, другий – з Моринців, третій – з Кирилівки. Біля криниці вони сходяться, втихають і п'ють воду. І душа її стрепенеться (бо в кожній криниці є ще й душа), й пригадається, як на її вік, майже вчорашнє. Пригадається спекотне літо, курний шлях. По ньому торохтить віз, обліплений осами, і пахне звідти яблуками чи сливами...

І місцевість, і колодязь ви впізнаєте ще здаля. Природа довго все тут підбирала, вибирала, думала, зважувала, а вже тоді творила у стані високого натхнення, з ясною головою і молодою силою.

І вийшло отаке: широкий луг з левадами, вербовими й лозовими нетрями, кущами калини та терну.

Первозданно й незаймано дихає луг, і від нього пливе п'янкий букет пахоців: холодної м'яти, звіробою, деревію, материнки, калгану, валер'янового кореня, дивосилу та ще всякого цілющого зілля (К.Мотрич).

8. Комунікативно-ситуаційна вправа. Уявіть, що вам запропоновано організувати для молодших школярів «Студію акторської майстерності». Складіть проект роботи студії. Детально опишіть свою майбутню діяльність, використовуючи однорідні члени речення. Які комунікативні вміння молодших школярів формуватимете в студії?

9. Перепишіть речення, підкресліть однорідні члени. Вкажіть, якими засобами вони поєднуються, яку синтаксичну роль виконують та якими частинами мови виражені.

1. Навчити дітей вірити в людей, підготувати їх до життя – не легка справа (Сухомлинський). 2. І головне, як мені здається, то це – кожним твором слід виховувати в дітях любов до людини, чесність, порядність, працелюбство і незрадливість (В.Ткаченко). 3. Не бійтеся заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля; збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка й Даля, не майте гніву до моїх порад і не лінуйтесь. доглядать свій сад (М.Рильський). 4. Для нас вона (Україна) в світі єдина, одна в просторів солодкому чарі... Вона у зірках, і у вербах вона, і в кожному серця ударі, у квітиці, в пташині, в електровогнях, у пісні у кожній, в дівочих очах... (В.Сосюра). 5. І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, в якій завжди так добре пахнуть потріскані руки то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом (М.Стельмах). 6. І знову не буде у думках моїх ні мук, ні страждань, ні плачу (М.Рильський). 7. Наша рідна жінко! Сестрою-жалібницею в боях, жоною-трудівницею на полі, з дитиною на зморених руках і піснею про волю у неволі несла ти вірність, мов свічу ясну (М.Рильський).

Завдання для самостійної роботи

1. Доберіть суцільний текст або окремі речення з однорідними членами й поясніть розділові знаки між ними.

2. Побудуйте речення з однорідними членами і узагальнюючими словами при них за поданими схемами.

Варіант 1

1. [], [], [] – все ...

2. Всі: і [], і [], і [] – ...

3. [], [], [] – скрізь ...

5. Всюди: [], [], [] – ...

6. Чи [], чи [], чи [] – завжди ...

7. [], [], [] – навкруги ...

4. Ні [], ні [], ні [] – ніщо ...

8. Ніхто: ні [], ні [], ні []
– ...

Варіант 2

1. Для всіх: і для [], і для [] – ...

5. [], [], [], [] – ...

2. Чи [], чи [] – скрізь ...

6. Ніщо: ні [], ні [], ні []
– ...

3. І [], і [], і [] – всі ...

7. Усі присутні: і [], і [],
і [] – ...

4. [], [], [] – скрізь ...

8. [], [], [] – всюди ...

Блок запитань для самоперевірки

1. З урахуванням яких ознак розрізняють прості ускладнені речення та складні речення?
2. Які члени речення називаються однорідними?
3. Які члени речення можуть бути однорідними?
4. Як розрізнити однорідні й неоднорідні означення?
5. Які слова називаються узагальнюючими?
6. Наведіть приклади речень з однорідними членами, з якими вживаються узагальнюючі слова.
7. Якими розділовими знаками відокремлюються узагальнюючі слова?

Контрольний блок

У поданих реченнях **підкресліть однорідні члени речення, визначте, якими членами речення вони виступають. Встановіть, до якого слова в реченні відносяться однорідні члени, яким різновидом синтаксичного зв'язку поєднані, як виражені морфологічно. Окремо відзначте випадки відсутності однорідності певних членів речення, поясніть це явище.**

Варіант 1. *Наша дума, наша пісня не вмре, не загине (Т.Шевченко). Яке велике слово – Україна. Сім сотень літ його хотіли вбити, воно ж – як жито: жити, жити, жити! (Ю.Мушкетик). Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосно, як у нас на Україні (О.Довженко).*

Варіант 2. *Пролітають над нами віки, лихоліття і хмарки (Л.Костенко). Неправді й злу не потурайте, в зневір'ї рук не покладайте і увільняйтеся з ярма (І.Франко). Рости, рости, моя пташко, мій маковий цвіте (Т.Шевченко).*

Варіант 3. *Земля пахне свіжістю трави, ніжно-п'янким цвітом*

кульбаби, соком дерев і розсади (М.Стельмах). Осики лист каро-зелений тремтить на вітрі і тремтить (В.Стус). Стомився день, облишив косовицю, дмухнув на сонце, заморочив ліс, узяв на плечі хмару-пуховицю та й рушив спати на небесний віз (І.Вирган).

Варіант 4. Розкажи мені про землю, про сади, про хліб, про волю, розкажи мені про зиму... (В.Коротич). І світає, і смеркає... (Т.Шевченко). О, дзвени голосніш, розвивайся повніш, казко-пісне майової ночі! (О.Олесь).

Опорна таблиця Однорідні члени речення

I.

поширені,	утворюють кілька рядів,
якщо мають при собі залежні слова	якщо в реченні є однорідні підмети й однорідні присудки чи однорідні додатки і т. д.

II.

ОЗНАЧЕННЯ

однорідні,

якщо вони поєднані сурядним зв'язком, тобто не залежать одне від одного, вимовляються перелічувальною інтонацією і допускають вставку сполучника **і**

неоднорідні,

якщо одне з них відноситься безпосередньо до означуваного слова, а друге – до сполучення цього слова з іншим означенням

III.

Кома між однорідними членами речення ставиться, якщо вони зв'язані:	
1) без сполучників (допускають вставку сполучника і)	2) сполучниками: а) протиставними; б) повторюваними єднальними або розділовими; в) подвійними (перед другим однорідним членом речення); г) попарно (між парами однорідних членів речення)

IV. Узагальнюючі слова

вживаються	є	виражаються	стоять
для логічного узагальнення понять, названих однорідними членами	тими ж членами речення, що й однорідні члени	будь-якою частиною мови, словосполученням	перед однорідними членами або після них

V.

У реченнях з узагальнюючими словами при однорідних членах ставиться:

двокрапка

після узагальнюючого слова перед однорідним членом речення: У:
О, О, О.

тире

перед узагальнюючим словом після однорідних членів речення:
О,О,О – У...

двокрапка і тире

при однорідних членах, що мають попереду узагальнююче слово і не закінчують речення: У: О, О, О – ...

Тема 10. РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

1. Поняття відокремленого члена речення. Умови відокремлення.
2. Відокремлені означення. Пунктуація при відокремлених означеннях.
3. Відокремлені додатки. Пунктуація при відокремлених додатках.
4. Відокремлені обставини. Пунктуація при відокремлених обставинах.
5. Відокремлені уточнювальні члени речення. Пунктуація при відокремлених уточнювальних членах речення.

Студент повинен знати: умови відокремлення членів речення та основні правила відокремлення другорядних членів речення.

Студент повинен уміти: розрізняти відокремлені члени речення; наводити приклади речень з відокремленими членами речення; ставити розділові знаки у реченнях з відокремленими членами.

Ключові поняття: *відокремлені члени речення, відокремлені означення, відокремлені прикладки, відокремлені додатки, відокремлені обставини, уточнювальні звороти і слова.*

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – С. 133-139.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 295-300.
3. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 356-362.
4. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 280-291.
5. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 544-563.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 160-165.
7. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 541-551.

Додаткова література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 112-114.
2. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – С. 77-87.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 86-98.
4. Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. – Харків: Основа, 1992. – С. 68-75.
5. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. В. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 319-375.

Теоретичний блок

Відокремлення називається смислове та інтонаційне виділення другорядних членів для надання їм більшої самостійності в реченні й посилення їх смислової ролі. Відокремленими можуть бути тільки другорядні члени речення. Головні члени не

відокремлюються тому, що служать для вираження основного, а не додаткового твердження або заперечення.

Відокремлені члени бувають поширені й непоширені: *Віра, впотужнена словом науки, хай нас міцніш окриля* (П.Грабовський). *Наліг туман на воду й береги, густий і непрозорий* (М.Рильський).

Загальними умовами відокремлення другорядних членів речення є: а) видільна інтонація; б) порядок слів, який виявляється здебільшого в інверсійному або дискантному розміщенні; в) ступінь поширення другорядного члена; г) смислове навантаження; д) характер означуваного слова.

Відокремлюватися можуть узгоджені й неузгоджені означення (*Міжгір'я білили внизу, затоплені молочними озерами туманів* (О.Гончар). *В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами...* (І.Нечуй-Левицький); прикладки (*І лиш могили, древні дідугани, нагадують колишні буйні дні* (М.Драй-Хмара); додатки (*А я не знаю нічого ніжного, окрім берези* (Леся Українка); обставини (*Розганяючи тумани, сонечко вставало* (Б.Грінченко). На письмі відокремлені члени речення виділяються комами, рідше – тире.

Уточнювальними членами речення називаються слова і словосполучення, які уточнюють або роз'яснюють зміст головного чи другорядного члена. Вони стоять безпосередньо після слова, зміст якого уточнюється або роз'яснюється, і є таким самим членом речення: *Над річкою, в чистім полі, могила чорніє* (Т.Шевченко). Уточнювальними можуть бути: а) обставини: *Там, унизу, і море, і сади...* (Є.Плужник); б) означення: *Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо шуміли над дахами* (М.Коцюбинський); в) прикладки: *То був Їх син, молодий студент Павло* (І.Нечуй-Левицький); г) додатки: *Її, бабу Палажку, знає вся околиця* (І.Нечуй-Левицький); д) підмети: *Сухобрусіві дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчата* (І.Нечуй-Левицький); е) присудки: *Діти зосереджено працювали – малювали*. На письмі уточнювальні члени речення виділяються комами, іноді – тире.

Практичний блок

Завдання

1. Знайдіть у реченнях відокремлені поширені означення і з'ясуйте умови їх відокремлення.

Варіанти відповідей:

- стоїть після означуваного слова, вираженого іменником;
- стосується особового займенника;
- стоїть перед означуваним словом і має відтінок причини;
- стоїть перед означуваним словом, вираженим іменником, але відірване від нього іншими словами.

1. Далеко-далеко на південь засиніли смугою гори, вкриті лісом (І.Нечуй-Левицький). 2. За Дніпром, повиті сизою ранковою димкою, мріли розлогі українські степи (С.Журахович). 3. Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків (М.Коцюбинський). 4. Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками (М.Стельмах). 5. Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентався я тихою ходою берегом річки... (М.Коцюбинський)У 6. Синіють кришталевою стіною височенні гори, покриті вічним снігом (І.Франко). 7. Вільний степ передо мною, повний чистої краси, зеленіє пеленою (П.Грабовський). 8. Росяні перли, розсипані за ніч по травах і вітах ялин, займалися феєричними вогнями, горіли барвами веселки, вабили дівчину до пісні (Ю.Бедзик). 9. Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць (І.Нечуй-Левицький). 10. Жагучими пахощами дихала земля, розпалена садами (З.Тулуб). 11. Стривожені світлом, звірята заворошилися, збилися в одну купку (О.Донченко). 12. У сатиновій сорочці, полотняних штанях, він прийшов сюди першим з дружиною і дітьми (А.Шиян).

2. Знайдіть у реченнях непоширені означення і з'ясуйте, коли вони відокремлюються.

Варіанти відповідей:

- після означуваного слова, вираженого іменником, якщо перед ним є своє означення;
- після означуваного слова, вираженого іменником, якщо перед ним нема свого означення, але непоширені означення логічного виділяються;
- перед або після означуваного слова, вираженого особовим займенником;
- перед означуваним словом, якщо непоширені означення мають відтінок причини;
- перед або після означуваного слова, якщо непоширені означення відірвані від нього іншими словами;

– якщо в реченні відсутнє слово, якого стосується непоширене означення.

1. *Наліг туман на воду й береги, густий і непрозорий (М.Рильський).* 2. *Вона прагнула повного щастя, великого, красивого (О.Гончар).* 3. *Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню (М.Коцюбинський).* 4. *Загримів дрібний грім, веселий, срібlistий, неначе регіт молодого хлопця (І.Нечуй-Левицький).* 5. *Вночі повалив сніг, тихий, густий (Г.Тютюнник).* 6. *І пада сніг лапаний, волохатий спокійно й величаво над селом (М.Рильський).* 7. *Йде весна, весела, промениста (М.Гірник).* 8. *Ранок стояв літній – сонячний і прозорий (Ю.Смолич).* 9. *Над головою в нього найжачився чуб, густий, темно-русий (С.Чорнобривець).* 10. *Зійшов місяць, повний, здоровий, як діжа (Панас Мирний).*

3. Побудуйте речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими. Поставте необхідні розділові знаки і поясніть їх.

1. *Наступив вечір, і прив'ялі за день від пекучого сонця квіти почали оживати.* 2. *Перед ним лежали списані дрібним почерком сторінки шкільного зошита.* 3. *Перед очима відкривався красивий своєю незайманою величчю степ.* 4. *За досягнуті в навчанні успіхи наш клас був нагороджений похвальною грамотою.* 5. *До озера вела протоптана в траві десятками ніг стежина.* 6. *Біля села протікала обсаджена густими вербами річечка.* 7. *На урок потрібно принести намальовані аквареллю малюнки.* 8. *Впишіть в окремий зошит підкреслені в тексті слова.* 9. *Посаджені обабіч шляху тополі вже розпустили зелені листочки.* 10. *Вітер кружляв пожовклим від морозу листям.*

4. Знайдіть у реченнях відокремлені поширені і непоширені обставини, з'ясуйте умови їх відокремлення.

1. *Чорні голі дерева стояли в снігу, настобурчившись замерзлими гілочками, і, наче мертві, не ворушилися од вітру (М.Коцюбинський).* 2. *Полинно пахне ніч, пов'явши в небосхилах... (А.Малишко).* 3. *Мене там мати повивала і, повиваючи, співала, свою журбу переливала в свою дитину (Т.Шевченко).* 4. *Місяць впливав з-за садка, розкидаючи срібне проміння (Панас Мирний).* 5. *Світає! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стріваючи, вітає (Олександр Олесь).* 6. *Вона вся наливалася щастям, світліючи, розквітаючи на очах (О.Гончар).*

7. Синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно-високе, безмірно-глибоке шатро (Панас Мирний). 8. І нищечком старий читає, перехрестившись, Отче наш (Т.Шевченко). 9. Співають ідучи дівчата (Т.Шевченко). 6. Киваючи рясною головою, зелений ліс до сонця засміявся (Б.Грінченко). 10. Скидаючи кирею срібнорунну, поволі прокидався степ і оживав, і дихав кожним колоском і кожною билинкою малою, сповняючи повітря ранкове медовим свіжим духом (М.Драй-Хмара). 11. Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав, біснучись над степом (І.Ле). 12. Три дні і три ночі, не втихаючи, палало; на четвертий день випав дощ і загасив пожежу (Панас Мирний). 13. Ідуть старі гайдамаки, ідучи співають (Т.Шевченко). 13. Ввібравши в себе погожість і ясноту сонячного дня, село виглядало, як дівчина-красуня (І.Цюпа). 14. Військові кораблі, даленіючи, втрачали чіткість обрисів, зливалися кольором з морськими хвилями (Л.Дмитерко).

5. Перепишіть речення, підкресліть відокремлені члени, поясніть вживання розділових знаків.

1. Спочиває Весела, натрудившись, нагаласувавшись за день, розметаючи натовпи своїх сірих, канючливих клопотів. 2. А крізь виноградне листя веранди сонце сходить росяно, червоно. 3. Побігла, ніг під собою не чуючи. 4. Третю добу замість води ми їли сніг (3 тв. О.Гончара). 5. Але Твердохліб, розгубившись, спитав про інші (П.Загребельний). 6. Місячним сяйвом залиті, мріють сади... (В.Сосюра). 7. У Переяславі зеленім, Міцний душею, як алмаз, Писав, охоплений натхненням, Тарас Шевченко свій «Кавказ» (М.Рильський). 8. Усе, крім риби, він на світі занедбав, Відколи коропа на фунтів шість піймав (М.Рильський). 9. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ (О.Довженко). 10. В одній землі, возз'єднаній, державній, шляхи Шевченка і шляхи Франка (Д.Павличко). 11. Поки люди лагодились із жнивими, то на його дворі, замість похилої хатини, стояв веселий будинок (Панас Мирний). 12. Окрім того, Соломії докучав голод (М.Коцюбинський). 13. І ніхто того не чує, не знає, не бачить, окрім Марка маленького (Т.Шевченко).

6. Перепишіть речення з відокремленими членами. Вкажіть синтаксичну функцію відокремленого члена, поясніть умови відокремлення.

1. Іван пустив цебро. Воно розбудило воду, і з дна вилетів тихий зойк, єдиний і неповторний, – зойк з криничного дна (К.Мотрич). 2. Хвиля хвилю наздогнати хоче, заховавши слово таємниче (В.Крищенко). 3. Яскравий, умитий росою, спалахує ранок в імлі, начебто раптом рукою провів чарівник по землі... (В.Гуртовенко). 4. Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками (М.Стельмах). 5. Стояла груша, зеленів лісочок. Стояло небо, дивне і сумне (Л.Костенко) 6. Легкий, пухкий попільець ляже, вернувшись, в рідну землю, вкупі з водою там зродить вербицю (Леся Українка). 7. Позлітавши у зграї, різне птаство молоде в крилах сили набирає і відльоту в вирій жде (Н.Забіла). 8. Нерозумний, хитрий, кволий, викликав він тільки сміх, а подобатись не міг (Л.Первомайський). 9. І спогади, сльозами не омиті, приходили прощатися з життям (Л.Костенко). 10. Слідом за Києвом – «матір'ю городів руських» – повсюдно виникають міста й городища (І.Цюпа).

7. Складіть речення, використовуючи подані слова і словосполучення в ролі уточнювальних членів речення, поставте необхідні розділові знаки і поясніть їх.

Край лісу; особливо учні старших класів; аж темна; в тому числі з математики; навіть у вихідні; до обіду; з піднесенням; високо вгорі; тобто для Андрія й Петра; під крилатою яблунею.

8. Комунікативна вправа «Співрозмовник і слухач».

Мета: формування умінь емпатійного слухання, розуміння внутрішнього стану співрозмовника, його невербального мовлення.

Тема «Випадки відокремлення узгоджених та неузгоджених означень». Позиція учасників: учасники сидять у колі по двоє.

Учасники поділяються на пари. У парах визначають, хто буде виконувати роль співрозмовника і слухача. Вправа передбачає виконання завдання у два етапи. Учасники сідають обличчям один до одного. Спочатку протягом трьох хвилин «співрозмовник» розповідає «слухачу» про випадки відокремлення означень в українській мові, труднощі, з якими він зустрівся при вивченні цього питання, наводить приклади. «Слухач» мовчки вислуховує розповідь, спостерігаючи за всіма невербальними проявами «співрозмовника» і фіксуючи їх у пам'яті (насуплювання брів, зміна виразу обличчя, рухи очей тощо). Наступним завданням для «слухача» є дати повну характеристику і психологічний аналіз почутого та зафіксованого під час розповіді. Після обговорення

учасники міняються ролями і програють цю ситуацію ще раз.

«Зворотний зв'язок»: учасники відповідають на запитання: *«Що цікавого ви спостерігали під час виконання вправи? Яких умінь набули?»*.

Завдання для самостійної роботи

1. Напишіть твір-мініатюру на тему *"Ну що б, здавалося, слова..."* (Т.Шевченко), використовуючи відокремлені члени речення.
2. Використовуючи опорні таблиці 1-5, зробіть висновки про умови відокремлення другорядних членів речення. Проілюструйте висновки власними прикладами.

Блок запитань для самоконтролю

1. Дайте визначення відокремленню.
2. Назвіть загальні умови відокремлення членів речення.
3. Чому відокремлюватися можуть лише другорядні члени речення? Які?
4. Яку роль виконують у реченні відокремлені уточнювальні члени речення?
5. Чому відокремленими уточнювальними членами можуть бути всі члени речення?
6. Назвіть основні правила відокремлення другорядних членів речення.
7. Назвіть правила відокремлення уточнювальних членів.

Контрольний блок

Утворіть із двох речень одне таким способом, щоб у ньому з'явилась відокремлена частина. Поставте розділові знаки. Визначте, яким членом речення виступає відокремлена одиниця. Здійсніть взаємоперевірку виконання завдання. Як змінився зміст і стиль речення?

Варіант 1. Ніхто в групі не знав розкладу на новий семестр. Його знав тільки староста групи.

Варіант 2. Атоли найчастіше зустрічаються в Тихому океані. Коралові острови найчастіше зустрічаються в Тихому океані.

Варіант 3. На зборах групи обговорюються різні питання. На зборах групи обговорюються питання успішності.

Варіант 4. Вершини гір сліпучо сяють навкруги. Вершини гір од снігу білі.

Варіант 5. Практичного заняття з математики не було. Було практичне заняття з мови.

Варіант 6. Тарас Шевченко — вірний син трудової поневоленої України. Тарас Шевченко став найглибшим виразником дум і сподівань народних.

Варіант 7. П. Грабовський особливо полюбляв народні пісні. П.Грабовський — поет з тонким і ніжним відчуттям людських переживань.

Варіант 8. Студенти склали успішно зимову сесію. Студенти вирішили провести канікули в Карпатах.

Варіант 9. Не чути навкруги ні звуку. Чути тільки дзюрчання коників.

Варіант 10. Б'ється моє серце. Моє серце сповнене любові до людей.

Опорна таблиця 1

Відокремлені члени речення (загальні відомості)

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Мова – це коштовний скарб, набутий віками нашим народом, його невичерпне духовне багатство (Петро Панч).</i></p> <p>2. <i>Українська мова сьогодні – це мова, що, ввібравши найцінніше з надбань минулих віків, перебуває в невинному розвитку (О.Гончар).</i></p> <p>3. <i>Це було літом, саме в жнива. (М.Коцюбинський).</i></p> <p>4. <i>Колядка лежав, не розтуляючи повік, стомлений знаннями, спочиваючи душею (П.Загребельний).</i></p> <p>5. <i>Різдвяна ніч, кована зорями, стояла в степу, пишна й красна (0. Копиленко).</i></p>	<p>Семантика Виражають додаткове уточнення, повідомлення; мають більшу смислову вагу, ніж інші другорядні члени речення. Найчастіше відокремлюються словосполучення, в яких головним членом виступає дієприкметник, дієприслівник, прикметник, іменник. Відокремлені члени речення з означуваним словом не утворюють словосполучення. Засоби вираження: інтонація і порядок слів (інверсія або дистантне розташування другорядного члена речення)</p>

Опорна таблиця 2
Відокремлені означення

Приклади	Зміст
<p>1. <i>На обрії, повитий сизим серпанком, синів краєчок далекого гаю (В.Козаченко).</i></p> <p>2. <i>Поле нагадує велетенську клумбу, прикрашену квітами всіх кольорів (В.Собко).</i></p> <p>3. <i>Із очима, повними сліз, Шура гаряче тиснула йому руку (О.Гончар).</i></p> <p>4. <i>Босий, без ременя, без пілотки, він здавався зараз якимсь особливо юним і вільним (О.Гончар)</i></p>	<p>Семантика Виражають ознаку предмета яскравіше, ніж звичайні означення.</p> <p>Структурно-граматичні ознаки Відокремленими можуть бути узгоджені й узгоджені означення, поширені й непоширені. Виражаються вони здебільшого дієприкметниковими й прикметниковими зворотами, дієприкметниками, прикметниками та іменниками в непрямих відмінках</p>

Відокремлені означення

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Вольовий, пронизливий, бідовий, він (Вася Багіров) міг піти на що завгодно ради свого підрозділу (О.Гончар).</i></p> <p>2. а) <i>Степ, оповитий тишею, спав (Петро Панч).</i> б) <i>Бійці, притихлі й насто-рожені, гостро стежили за кожним рухом Сагайди (О.Гончар).</i></p> <p>3. <i>Дезорганізований рапто-вістю нічної атаки, ворог не встиг учинити сильного опору (О.Гончар).</i></p> <p>4. <i>Невже справді настане день, світлий і чистий, без пожарів, без канонад, без крові та вбивств (О.Гончар).</i></p>	<p>Інтонація і пунктуація Відокремлюються, виділяючись інтонацією у вимові і комами на письмі:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) будь-які означення, якщо відносяться до особового займенника; 2) узгоджені поширені, а також два і більше непоширених означень, якщо стоять після означуваного слова; 3) узгоджені означення, що стоять перед означуваним словом, якщо мають, поряд з основним значенням, відтінок причини, допусту тощо; 4) незгоджені означення, виражені іменниками в непрямих відмінках, якщо стоять поряд з узгодженими. <p>Вимовляються відокремлені означення в прискореному темпі із зниженням голосу чи підвищенням його залежно від комунікативного завдання.</p>

Опорна таблиця 3
Відокремлені прикладки

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Вогненна в небі зірка пролітала, сичі кричали, вісники біди (Л.Костенко).</i></p> <p>2. <i>У горах Брянський, як командир, зустрівся з новими труднощами (О.Гончар).</i></p>	<p>Семантика</p> <p>Відокремлені прикладки виконують функцію означення. Прикладки, що приєднуються сполучником <i>як</i>, мають значення причини, а ті, що словами: <i>на ім'я, родом, за походженням</i>, – мають власне означальне значення.</p>

Відокремлені прикладки

Приклади	Зміст
<p>1. <i>І, притомлений Котигорошко, я на груди землі упаду (А.Малишко).</i></p> <p>2. <i>Черниш пригадав погляд юнака-румуна, власника цього коня (О.Гончар).</i></p> <p>3. <i>Сіверцев, високий, вродливий блондин з акуратними бакенбардами, дивився на нього непорозуміло, здивовано (О.Гончар).</i></p> <p>4. <i>Петро, за національністю українець, швидко зрозумів мову присутніх.</i></p> <p>5. <i>Як ветерана полку, його (Брянського) ховали з усіма військовими почестями, які тільки були можливі в цих умовах (О.Гончар).</i></p> <p>6. <i>Педагоги виступали перед батьками своїх учнів як вихователі.</i></p>	<p>Інтонація і пунктуація</p> <p>Відокремлюються, виділяючись інтонацією при вимові і комами на письмі:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) будь-які прикладки, якщо вони відносяться до особового займенника; 2) поширені прикладки, що стоять перед загальним іменником або після нього; 3) непоширені і поширені прикладки, які стоять після власного іменника; 4) прикладки, що приєднуються сполучниками, сполучними та іншими словами: <i>або, тобто, а саме, на ім'я, родом, за походженням</i> тощо; 5) прикладки зі сполучником <i>як</i> у тому разі, коли вони мають відтінок причини. <p>Примітка.</p> <p>1. Якщо ж прикладка зі сполучником <i>як</i> показує, в ролі кого або в ролі чого виступає предмет чи особа, то вона не відділяється (6-й приклад)</p>

Опорна таблиця 4
Відокремлені обставини

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Тася сиділа, схилившись над книжкою (Л.Дмитерко).</i></p> <p>2. <i>Згадавши цю сцену, Козаков усміхається, йому наче тепліше в холодній темряві (О.Гончар)</i></p>	<p>Семантика</p> <p>Означають дію, що передує основній, або ознаку дії, мету, причину, умову тощо. Вносять додаткове повідомлення, виражають часові, причинові, допустові та інші відтінки.</p>

Відокремлені обставини

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Вже заснув Петрик, міцно обнявши футляр зі скрипкою (Л.Дмитерко).</i></p> <p>2. <i>Видзвонюючи, пройшов перший трамвай (О.Донченко).</i></p> <p>3. <i>Бійці сиділи деякий час задумавшись (О.Гончар).</i></p> <p>4. <i>Та спати сидячи було незручно, він хутко прокинувся (Л.Дмитерко).</i></p> <p>5. <i>Залишивши Галю на місці, Данилко пробирався на кілька десятків кроків уперед, прислухався і роздивлявся навколо і, тільки переконавшись, що шлях безпечний, повертався назад і вів за собою дівчину (Ю.Збанацький).</i></p> <p>6. <i>Незважаючи на таке свавілля, Хома, розглянувши свій портрет, був задоволений (О.Гончар).</i></p>	<p>Пунктуація</p> <p>1. Виділяються комами на письмі відокремлені обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками.</p> <p>2. Не відокремлюються одиничні дієприслівники, які стоять у кінці речення, й виражають, як прислівники, значення обставини способу дії.</p> <p>3. Не відокремлюються одиничні дієприслівники, які мають значення прислівника, а також фразеологічні звороти прислівникового характеру (<i>засукавши рукава і т. д.</i>).</p> <p>4. Якщо перед дієприслівниковим зворотом стоїть сполучник і, то пауза відсутня, а кома ставиться.</p> <p>5. Обставини допусту з прийменниковим сполученням <i>незважаючи на...</i> завжди відокремлюються.</p>

Опорна таблиця 5**Відокремлені уточнювальні члени речення**

Приклади	Зміст
<i>Внизу, десь під самими вікнами, почувся гомін чужих голосів (О.Гончар).</i>	Семантика Конкретизують або пояснюють інші члени речення, які мають більш широке значення, доповнюють сказане, підкреслюють його

Відокремлені уточнювальні члени речення

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювались ниви на вітрі (М.Коцюбинський).</i></p> <p>2. <i>Справді, Надруковані в різні часи і різними мовами – німецькою, угорською і румунською, – ті карти являли собою темний ліс (О.Гончар).</i></p> <p>3. <i>Їхали довго, понад десять днів, і за цей час люди у вагоні зжилися (О.Гончар).</i></p>	Структурно-граматичні ознаки З уточнюючими словами пов'язуються лише інтонацією або інтонацією й словами: <i>тобто, або, наприклад, навіть</i> та ін. Уточнюватись може будь-який член речення. Уточнюючі слова стоять після уточнюваного слова, відповідають на те саме питання, що й уточнюване слово. Здебільшого уточнюються обставини місця і часу, рідше – способу дії, означення.
<p>1. <i>Пешт, східну частину міста, було майже очищено від ворога (О.Гончар).</i></p> <p>2. <i>Для нас, письменників, мова – могутнє знаряддя створення художньо-естетичних цінностей (Петро Панч).</i></p> <p>3. <i>Кількома днями пізніше, під час нападу німецької авіації на госпіталь, Шуру поранило (О.Гончар).</i></p> <p>4. <i>Чернишеві на час артпідготовки випало бути старшим, тобто командувати з'єднанням вогнем усіх трьох мінрот (О.Гончар).</i></p>	Інтонація і пунктуація Відокремлюються, виділяючись інтонацією у вимові і комами на письмі, здебільшого: 1) уточнюючі обставини місця й часу, рідше інші уточнюючі члени речення, які пов'язуються з уточнюваними словами лише інтонацією. Вимовляються зниженим тоном голосу, в прискореному темпі; 2) уточнюючі члени речення, які приєднуються інтонацією і сполучниками <i>тобто, або</i> (в знач. <i>тобто</i>). При уточнюючих членах часто вживаються слова <i>особливо, навіть, зокрема, наприклад</i> та ін., які вносять відтінок доповнення, підсилення.

Тема 11. РЕЧЕННЯ ІЗ ВСТАВНИМИ ТА ВСТАВЛЕНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ, ЗВЕРТАННЯМИ.

1. Вставні слова і конструкції, їх особливості. Пунктуація при вставних компонентах.
2. Вставлені конструкції, їх особливості. Пунктуація при вставлених конструкціях.
3. Звертання, способи їх вираження. Пунктуація при звертаннях.
4. Вокативні речення.

Студент повинен знати: типи звертань і вставних слів, поняття про вокативне речення; правила вживання розділових знаків у реченнях із звертаннями, вставними і вставленими компонентами.

Студент повинен уміти: відрізнити звертання від підмета, вставні конструкції від вставлених, ставити розділові знаки у реченнях з цими ускладнювальними елементами, будувати речення зі вставними конструкціями та звертаннями, вокативні речення, використовувати їх у зв'язному мовленні.

Ключові поняття: *вставні слова та конструкції, вставлені конструкції, звертання, вокативні речення.*

Основна література

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – С. 130-132, 140-146.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – С. 300-302.
3. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – С. 362-366.
4. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 291-302.
5. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 564-581.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – С. 166-175.
7. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 552-561.

Додаткова література

1. Годованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К., 1982. – С. 184-193.
2. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – С.104-110.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 146-150, 159-166.
4. Олійник О. Б., Шинкарук В. Д., Гребницький Г. М. граматика української мови. Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2008. – С. 396-418.
5. Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення. – Харків: Основа, 1992. – С. 75-87
6. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. В. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 375-407.

Теоретичний блок

Вставними називаються конструкції, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до висловленої ним думки. Вставними можуть бути слова, словосполучення, речення. Вони можуть стояти на початку, в середині, і в кінці речення та відноситися до цілого речення, його частини або одного члена речення: *Мабуть, людині не можна відриватися від рідного берега* (Ю.Мушкетик). *Малюшко, як мені здається, зумів досягнути саму душу народної поезії...* (О.Гончар).

Вставленими називаються конструкції, які вносять в основне речення додаткові повідомлення, зауваження, уточнення, пояснення. В ролі вставлених можуть виступати окремі слова, словосполучення, прості речення, складні речення, групи самостійних речень, об'єднаних однією темою: *Артема на умовному місці (біля криниці) не було* (А.Головка). *Там батько, плачучи, з дітьми (а ми малі були і голі) не витерпів лихої долі, умер на панцині* (Т.Шевченко). Семантико-синтаксичні можливості вставлених компонентів, на відміну від вставних, практично не обмежені. Вони не можуть бути розміщені на початку речення, а лише в середині або в кінці, бо не можна уточнювати чи роз'яснювати те, чого ще не сказано. В усному мовленні вставлені конструкції виділяються інтонаційно (проказуються з помітним прискоренням темпу, нижчим тоном, відокремлюються значними

паузами), а на письмі виділяються найчастіше дужками.

Звертання – це слово або сполучення слів, що називає особу чи предмет, до яких безпосередньо звернене мовлення: *О рідне слово, хто без тебе я?* (Д.Павличко). Науковці по-різному трактують граматичну сутність звертань (О.О.Шахматов, О.М.Пешковський, Л.А.Булаховський, І.Кучеренко, І.Вихованець та ін.). Традиційним є погляд, за яким звертання не вважають членом речення.

Звертання найчастіше виражаються іменником у кличному відмінку: *Мріє, не зрадь...* (Леся Українка); іменником або субстантивованим словом у Н.в.: *Київ мій, ти у серці завжди* (В.Сосюра). Вони можуть бути непоширеними і поширеними та розміщуватися на початку, в середині та в кінці речення. Іменники-звертання, виражені Кл.в, омонімічним з Н.в., слід відрізнити від іменників-підметів, а також так званим Н.в. «уявлення», що вказує на ізольоване поняття про особу чи предмет, про який говориться в речення: *Прикарпаття! Чудовий передгірський край.*

Звертання вживаються переважно в усному мовленні, фольклорі, різних жанрах художньої літератури, в ораторському стилі.

Речення, яке складається з самого звертання і, називаючи адресата мовлення, одночасно передає модально або емоційно забарвлену думку, називається вокативним: *Сину! – Дмитро почув тоскне зітхання...* (М.Стельмах). Першим виокремив ці речення О.Шахматов, який і дав їм назву вокативних. Цей тип речень властивий переважно уснорозмовному, зокрема діалогічному, мовленню.

Особливості вокативних речень: 1) у них вживаються тільки назви осіб у Кл.в. або ідентичні форми Н.в. 2) вирішальну роль у вокативному реченні відіграє інтонація, за допомогою якої передаються спонування або інші емоції. 3) З семантико-граматичного боку вокативні речення є нерозкладними.

Практичний блок

Завдання

1. Перепишіть речення, підкресліть слова, граматично не пов'язані з членами речення; визначте їх тип (звертання, вставна чи вставлена конструкція).

1. *Калина-мати, серця білий цвіт, одвічне древо батьківської доли, коліску пам'яті уже багато літ ти колисаєш піснею поволі (В.Крищенко).* 2. *Дорогий друже! Ти живеш у вільній, незалежній державі – Україні і, безумовно, хочеш знати про минуле рідної землі. Допоможе тобі в цьому книжка «Історія України» видатного нашого письменника, публіциста, вченого, культурного діяча Гната Мартиновича Хоткевича (1877–1938), який поклав життя за національну ідею (М.Слабошпицький).* 3. *Майстри минулого, чому ви безіменними лишились? (О.Лупій).* 4. *Слово «патерик» походить од латинського «патер» (батько) (Словник).* 5. *Очевидно, сьогодні не кожен із вас, дорогі друзі, бачив на власні очі справжню скриню. Хоча допитливі, звичайно, знають, що це – великий ящик із кришкою та замком для зберігання одягу й коштовних предметів (Журн.).* 6. *Хтось (здається, Потебня) зауважив, що слово в художньому творі, окрім прямого предметного значення, має ще свій стилістичний ореол (О.Гончар).* 7. *Де взять часу?.. (Риторика гірка!) Щоб наздогнати вас, роздуми хороші... чи, може, справді після сорока стають людині вдвоє дні коротші (В.Крищенко).* 8. *Боже Великий, Єдиний, нам Україну храни, волі і світу промінням ти її осіни (О.Кониський).* 9. *На цій землі жили ми споконвік, лише обличчя змінювали трохи. (Так змінює своє русло потік, але вода клекоче крізь епохи одна і та ж!)... (Д.Павличко).* 10. *Малий поточе, ти шумиш в траві, землі й дубам даєш снагу велику (В.Ткаченко).*

2. Випишіть з поданих речень вставні компоненти й охарактеризуйте їх за значенням: 1) виражають упевненість чи неупевненість у тому, що повідомляється; 2) дають емоційну оцінку висловлюваному; 3) вказують на джерело повідомлення, характер висловлення; 4) вказують на порядок думок, послідовність їх викладу; 5) активізують увагу до повідомлюваного.

1. *Що ми не встигли – встигнуть наші внуки, і сподіваймось, зроблять все як слід! (Н.Забіла).* 2. *Воно мені, мабуть, так мало бути. Мабуть, воно так сказано мені (М.Вінграновський).* 3. *Боявся єси, Тарасе, що вмреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним (П.Куліш).* 4. *Слово, моя ти єдина зброс, ми не повинні загинуть обоє! Може, в руках невідомих братів станеш ти кращим мечем на катів (Л.Українка).* 5. *Я не журюся нітрошки, що хтось тебе*

[мову] забуває, «б'є, мовляв, цвяхи в дошки, в труну забиває» (В.Бичко). 6. Є, на жаль, люди, які вважають, що їм цілком достатньо так-сяк засвоєної російської мови, а вже, скажімо, українська їм ні до чого (І.Дзюба). 7. Певно, не малий час минув, поки люди затвердили вигуки, навчилися розуміти їх, поки ті зразки-вигуки почали викликати однакові враження... (Панас Мирний). 8. Яка сила, яка міць залізокутих слів! І се чоловік писав не під безпосереднім подихом України, не на руїнах Січі де-небудь, а в далекім Кос-Аралі, серед пустинь киргизьких, і се, власне, сильно підкреслює, як глибоко були заложені в душу Шевченка основи українського слова (Г.Хоткевич). 9. Офіційно імперією держава називалася з XVIII століття. Однак усі істотні риси імперії вона зберігала з часів Московського царства. Це була, по-перше, держава з необмеженою владою монарха над підлеглими. Це була, по-друге, держава з необмеженою владою над величезними територіями (М.Попович). 10. Кажуть, не можна руйнувати гніздо лелеки, бо тоді не уникнути нещастя (Журн.).

3. Перепишіть речення, поставте пропущені розділові знаки у реченнях із вставними компонентами і поясніть їх уживання.

1. І мабуть кожен, хто знав Василя Земляка, не раз ловив себе на здивуванні від двох – таких різних, мало схожих один на одного – його образів (Журн.). 2. А я піснями біль тамую. Увечері бувало сидимо, – задумаюсь, затихну, засумую (В.Симоненко). 3. А ми зустрічались. Не тут і не в цьому столітті – в наступному кадрі чи може в минулому світі. Можливо були ми квітками в одному суцвітті чи просто сусідніми днями в спекотному літі (І.Андрущак). 4. Із тобою було б нам гірко, обіймав би нас часом сум, і бувало б темніла зірка у тумані тривожних дум (В.Симоненко). 5. Одного разу чуєте стою на човні з вудками на Дніпрі і бачу: серединою Дніпра уяв'ять собі мчить проти течії човен без вітрил, мотора і весел. Я певна річ за весла і до човна. 6. На щастя сом пішов понад берегом і я слава Богу встиг ухопитися за куц. Сом видно втопився. Ну й сом я вам скажу! (Із тв. Остапа Вишні). 7. І може стало десь боляче всесвіту? (Ю.Сердюк) 8. Вибрати потрібне слово – то велике вміння і навпаки якщо ви користуєтеся словом неточним, то це власне те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися цвяхом (І.Цюпа). 9. Слово Аганіта (знахар-чудотворець) як сказали б мабуть сучасні медики було словом талановитого гіпнотизера (Із

кн. «Дванадцять місяців»). 10. *Не знаю, чи побачу вас, чи ні, а може власне і не в тому справа, а головне що десь в далечині є хтось такий, як невтоленна спрага (Л.Костенко).*

4. Складіть 10 речень зі вставними словами та словосполученнями за традицією, приблизно, на щастя, за повідомленням, бачиш, пам'ятаєте, наприклад, власне кажучи, очевидно, головним чином. Схарактеризуйте значення, якого вони надають реченням.

5. Перепишіть речення, розрізняючи вставні та вставлені компоненти, де потрібно, поставте розділові знаки. З'ясуйте їхню відмінність щодо структури, семантики, пунктуації тощо.

1. *Муза історії Кліо мабуть одморозила душу (Л.Костенко).* 2. *Для міцності зчеплені були обидва кінці паль двома дерев'яними ж бо все в мості було дерев'яне скобами в такий спосіб, що палі трималися тим міцніше, чим дужче напирала течія (П.Загребельний).* 3. *– Це та, що в неї чоловік на скелі! Він кажуть злодій. Щось украв здається (Л.Костенко).* 4. *Зливу вона між іншим виявилася короткочасною пересиділи в глибокій западині на березі (О.Левада).* 5. *Щороку вищий вал зелений, І як завжди на серці тихий щем, І на подолі бронзовому в мене Букет від кого ж тільки? хризантем (В.Лазарук).* 6. *На пероні, на люднім пероні, де розлуки і зустрічі плачуть, хтось розсипав троянди червоні, і здається ніхто їх не бачить (О.Богачук).* 7. *Можливо знову затремтять гармати, і танк зімне пшеницю на лану, і буде плакати і журитись мати, коли сини ітимуть на війну (В.Симоненко).* 8. *Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось може й ніякою (Л.Костенко).* 9. *Без галасу, гасання, метушині Не любить-бо діброва загребущих! Ось тут присядьте стомлено на пні І, як дитина, слухайтеся пущі (В.Лазарук).* 10. *А господар чим він допоможе? – Прикувало зраненого ложе (О.Богачук).* 11. *Помоєму жінка – це ніжність, Яку ти назавжди зберіг (В.Густі).* 12. *Над моїми піснями сміявся: "А вона ти диви – голосна!" (Г.Чубач).* 13. *Видко, серце розлуки не знає, Коли вмє співати пісні (Г.Чубач).* 14. *Причепився диви як смола, Ще з тих пір, як потрапила в сіті... (В.Лазарук).* 15. *А мені? Стережи тебе вічно ось тут, Не спускаючи ока, стовбич, Щоб бува не втекла десь на море чи в ліс (В.Лазарук).* 16. *Така приречена Моя просвітлена печаль, Що вже щасливіці забезпечені Мені Виказують свій жаль: Мовляв любов*

така – не вічная Мовляв за осінню – зима (Г.Чубач). 17. Ще й звісна річ розказую не все я (Л.Костенко). 18. Любов відкрити важче, ніж Америку. По-перше чи до неї допливеш (Л.Костенко). 19. Отже час на всій землі не тихий, Поки зло існує на землі, Поки це страшне нейтронне лихо Цілиться у ліжечка малі! (В.Густі). 20. Зі скреготом і брязкотом у двір якщо те що залишилося можна назвати двором в'їжджають два бульдозери (О.Довженко).

6. Творчий диктант на розширення речень шляхом уведення в них слів-звертань(робота в парах).

Прочитати прислів'я і приказки. Списати, вставляючи в них слова – звертання.

Стримуй себе у всьому, а найбільше – у словах.

Слухай багато, а говори мало.

Не все говори, часто треба й помовчати.

Тримай слово за зубами.

Якщо б ти помовчав, ти б залишився мудрим.

7. Метод « Розумовий штурм».

Перебудувати речення так, щоб підмети стали звертаннями. Схарактеризувати речення за метою висловлювання. Виділити граматичні основи.

Діти не повинні відповідати образою на образу.

Школярі дотримуються правил дорожнього руху.

Люди оберігають навколишнє середовище.

Школярі цікавляться новинами художньої літератури.

Учні старанно готуються до уроків.

8. Метод « Творче конструювання».

Скласти речення з поданими словами таким чином, щоб вони виступали:

а) підметом; б) додатком; в) звертанням. Накреслити схеми речень.

1 в. – друг.

2 в. – хлопці й дівчата.

3 в. – калина.

4 в. – Київ.

9. Лінгвістичне дослідження з прийомами взаємоперевірки.

Переписати речення, розставляючи потрібні розділові знаки. Виділити звертання.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії, опустіться, тихі зорі, синові під вії.

*Виростеш ти, сину, вирушиши в дорогу.
Спи ж ти, малесенький, пізній – бо час.
Відроджуйся й розквітай, рідна мово.
Ти постаєш в ясній обнові, як пісня линеш, рідне слово.*

10. Творче конструювання.

Скласти речення зі **звертаннями**, використовуючи подані фразеологізми.

Тримати язик за зубами – вміти мовчати, зарубати на носі – запам'ятати, гризти граніт науки – вчити.

11. Метод «Точка зору».

Чи всі звертання мають форму Кл.в.?

Як пояснити, чому в речення «Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину» слово вітер має форму Кл.в.? Це ж неістота.

Чим відрізняються форми іменників у Н.в. і Кл.в. від інших іменників?

Чим відрізняється звертання від підмета?

На яке ставлення до адресата мовлення вказує вживання займенника ти в ролі звертання? (Зневажливе, панібратське).

Чи можна звертатися до старшої людини на ти?

2. Виконання тестових завдань.

12. Знайдіть вокативні речення. Поясніть відмінність між ними та звертанням.

1. Який тепер світ настав? Господи! (Панас Мирний). 2. Олександрє! В тебе діти малі. 3. Салимонько! – Га? – Салимонько! – раптом промовив Тиміш Іванович Дилда (Остан Вишня). 4. Катерино! – Іду! (О.Довженко). 5. Даша! Дашета! – Агов! Зараз! (Панас Мирний). 6. Діду! Діду! – каже Мелася. 7. Боже, Боже! Коли б же Михайло спав. 8. Братику! Братику! – А що? – спитав він. 9. Ой козаче! Де ж ти забарився (з тв. Марка Вовчка). 10. Сонце! Сонце! Це тебе, довічний світе, стріваючи, вітає земля (Панас Мирний).

Завдання для самостійної роботи

1. Напишіть твір на тему «Мій улюблений поет (письменник)», використовуючи різні засоби ускладнення простого речення.

Блок запитань для самоперевірки

1. Якими специфічними особливостями характеризуються звертання, вставні й вставлені конструкції?

2. Чим може виражатися звертання? Яка форма допомагає йому виступати художнім засобом?

Як відрізнити звертання від підмета? Наведіть приклади.

З якою метою вживається звертання в мовленні?

Які розділові знаки ставляться у реченнях зі звертаннями?

Як відрізнити вставні конструкції від вставлених?

На що можуть вказувати вставні слова, словосполучення і речення?

Які розділові знаки ставляться у реченнях зі вставними конструкціями?

Яка основна функція вставлених конструкцій?

Якими розділовими знаками виділяються в реченні вставлені конструкції?

Контрольний блок

Відшукайте в наведених реченнях вставні і вставлені конструкції, схарактеризуйте їх з погляду семантичного, граматичного (морфологічного й синтаксичного), стилістичного. Поставте розділові знаки

Варіант 1. Там батько, плачучи з дітьми а ми малі були і голі, не витерпів лихої долі, умер на панщині (Т.Шевченко). Як помер батько земля йому пером залишив нам дев'ять пар волів... хороших (Марко Вовчок). Журба почув густий і як йому здалося схвильований голос (Д.Ткач). Ми як відомо не з полохливих (М.Подольнян). На очі навернулися чув він сльози (Панас Мирний).

Варіант 2. Можна сказати дочекалися свого свята (М.Стельмах). Здавалось далі пливати нікуди (В.Підмогильний). На жаль наші дороги з ним більше не сходились (О.Гончар). Я вчив його письма не без мороки і гладіаторського ремесла (Д.Павличко). Окрилені піснею, вони жили в іншому, уявному світі але реалістичнішому для них, аніж сама дійсність – у світі узагальнених образів (А.Головко).

Варіант 3. Сиділи ми при згаслому багатті усі гуртом а гурт нас був чималий дивилися, як вогники блакитні тремтіли і конали (Леся Українка). Одне слово мистецтво – штука складна (М.Ткач). Мабуть передчуття розлуки властиве людині (І.Цюпа). Для справжнього великого поета беремо це слово в найширшому значенні нема межі між чужим і власним горем (М.Рильський). На жаль маю недовіру до нього (О.Довженко).

Опорна таблиця 1
Звертання

Приклади	Зміст
<p>1. <i>Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину</i> (В.Симоненко).</p> <p>2. <i>Зашуми весною, зелен луже, Теплий вітре, шелести в гіллі!</i> (А.Малишко).</p>	<p>Семантика Означають особу або предмет, до яких звернене мовлення. Здебільшого це власні імена, рідше – клички тварин або назви неістот. Звертання можуть називати уособлені явища дійсності.</p>
<p>1. <i>Привітай же, моя ненько, моя Україно, моїх діток нерозумних, як свою дитину</i> (Т.Шевченко).</p> <p>2. <i>Спи спокійно, поет</i> (В.Сосюра).</p> <p>3. <i>Десятий! Зупинись!</i></p> <p>4. <i>Обніміте ж, брати мої, найменшого брата.</i> (Т.Шевченко).</p>	<p>Структурно-граматичні ознаки Виражаються іменниками в кличній формі або у формі називного відмінка, а також іншими частинами мови в значенні іменника. Можуть бути поширеними і непоширеними. Займають у реченні будь-яке місце. Не є членами речення й не утворюють словосполучення з членами речення.</p>
<p>1. <i>Київ мій, ти у серці завжди</i> (В.Сосюра).</p> <p>2. <i>Світи нам, день, безсмертними вогнями</i> (П.Тичина).</p> <p>3. <i>Ой, палка ти була, моя пісне!</i> (Леся Українка).</p> <p>4. <i>Весно красна! Любі мрії! Сні мої щасливі! Я люблю вас!</i> (Леся Українка).</p> <p>5. <i>Ой, Дніпре мій, Дніпре широкий та дужий!</i> (Т.Шевченко).</p>	<p>Інтонація і пунктуація Мають кличну інтонацію. Вимовляються у високому тоні, особливо на початку речення. Звертання, що стоїть у середині речення, читається у швидкому темпі, з інтонацією, близькою до вставності. Звертання на письмі виділяється комами, але якщо воно стоїть перед реченням і вимовляється з особливим почуттям, ставиться знак оклику. Перед звертанням часто бувають вигуки <i>о, ой</i>, які від звертання не відділяються.</p>

Опорна таблиця 2
Вставні слова

Приклади	Зміст
<p>7. Коваль, здається, це і сам зрозумів (В.Сосюра).</p> <p>2. На жаль, брата не було вдома.</p> <p>3. Ця картина, на мою думку, найкраща.</p> <p>4. Повітря в горах дуже прозоре, отже, і видимість тут стала набагато кращою, ніж на рівнині (О.Гончар).</p> <p>5. Ну а ви, я бачу, здружилися (М.Трублаїні).</p> <p>6. Там, кажуть, з гір усю країну видно (Леся Українка).</p>	<p>Семантика</p> <p>Виражають ставлення мовця до висловлюваного, оцінку повідомлення. Вони можуть мати такі значення:</p> <p>1) достовірність, впевненість, припущення (звичайно, зрозуміло, дійсно; здається, можливо, очевидно, мабуть, ін.);</p> <p>2) різні почуття (на жаль, на диво, на щастя і т. д.);</p> <p>3) джерело повідомлення (за повідомленням когось, за словами когось, на думку когось та ін.);</p> <p>4) порядок думок і їх зв'язок (по-перше, по-друге, нарешті; значить, отже, навпаки, наприклад, та ін.).</p> <p>Ці значення можуть бути виражені і вставними реченнями: <i>я гадаю, я думаю</i> та ін.</p>
<p>1. Він, може, це зробить краще від інших. (Пор.: Він може це зробити краще від інших.)</p> <p>2. Може, до нас приїде Оксана. – Приїде до нас, може, Оксана.</p> <p>3. У сценарії «Тарас Бульба» Довженко йде, загалом кажучи, за Гоголем (М.Рильський).</p> <p>4. Ви займете, нам здається, перше місце у змаганнях.</p>	<p>Структурно-граматичні ознаки</p> <p>Вставні конструкції не зв'язані з членами речення ні підрядним, ні сурядним зв'язком, а тому не утворюють з ними словосполучень. Вони не є членами речення. Відносяться до всього речення в цілому або ж до окремої його частини. Вставними можуть бути слова, словосполучення й речення, які відрізняються між собою лише обсягом і структурою.</p>

ЛітератураОсновна

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семиренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: Навчальний посібник – К.: Вища школа, 2005. – 270 с.
2. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища школа, 1987. – 350 с.
3. Олійник О. Б., Шинкарук В. Д., Гребницький Г. М. Граматика української мови. Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2008. – 544 с.
4. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2006. – 453 с.
5. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 399 с.
6. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс – К.: Вища школа, 2007. – 823 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 406 с.
8. Ющук І. П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – 640 с.
- 9.

Додаткова

1. Баранник Д. Х. Два рівні граматичної структури речення // Мовознавство. - 1993. -№ 6. -С. 12-19.
2. Безпояско О. К. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Укр. мова і літ. в шк. - 1984. -№ 3.-С. 51-53.
3. Болюх В. О. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень // Мовознавство. - 1992. -№ 3. - С. 44-48.
4. Будько М. В. Проблема простого ускладненого речення у вітчизняному мовознавстві // Мовознавство. - 1991. - № 3.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992. - 222 с.
6. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук, думка, 1983. -219 с.
7. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. - К.: Либідь, 1993. - 368 с.

8. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. - К.: Наук, думка, 1991.- 192 с.
9. Грищенко А. П. Категорія предикативності // Синтаксис словосполучення і простого речення. - К.: Наук, думка, 1975. - С. 5-11.
10. Загнітко А. П. Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство. - 1994. - № 2-3. - С. 48-56.
11. Іваницька Н. Л. Речення з дієсловом «бути» в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. - 1981. - № 12. - С. 9-13.
12. Іваницька Н. Л. Формально-граматичне і семантико-граматичне моделювання структури простого речення (на матеріалі двоскладних речень української мови) // Мовознавство. - 1986. - № 1. - С. 20-27/
13. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. - К.: Вища шк., 1985. - 127 с.
14. Казими́рова І. А. Семантичні основи синтаксичного аналізу інфінітива у придієслівній позиції // Мовознавство. - 1992. - № 5. - С. 56-60.
15. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. - К.: НМКВО, 1992. - 400 с.
16. Козачук Г. О. Підмети, виражені словосполученнями // Укр. мова і літ. в шк. - 1982. - № 1. - С. 36-39.
17. Матвеев С. Б. Семантична специфіка українського безособового речення з модальним предикатом // Мовознавство. - 1997. - № 4-5. - С. 27-32.
18. Матезиус В. О. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. - М.: Прогресс, 1967. - С. 239-245.
19. Морозова І. Б. Еліптичні речення в діалозі // Мовознавство. - 1988. - № 4. - С. 39-42.
20. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. - К.: Вища шк., 1986. - 175 с.
21. Савченко І. Я. Семантика атрибутивного відношення // Мовознавство. - 1988. - № 3. - С. 46-49.
22. Слинко І. І., Гуйванюк М. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. - К.: Вища шк., 1994. - 670 с.
23. Слинко І. І. Сполучникові конструкції у відокремлених зворотах // Мовознавство. - 1992. - № 5. - С. 61-65.

Індивідуальні творчі завдання**з розділу «Словосполучення і просте речення»**

1. Зробити відеозапис 2 уроків української мови в початковій школі, здійснити аналіз комунікативної діяльності вчителя.

2. Підготувати мультимедійну презентацію однієї з тем синтаксису простого речення.

3. Укласти збірку лінгвістичних казок.

4. Розробити систему тестових завдань із синтаксису простого речення (10 варіантів тестів до кожної з тем).

5. Підібрати систему творчих завдань, мовних ігор, ребусів, кросвордів із синтаксису (20 завдань з варіантами відповідей).

6. Виготовити роздатковий матеріал для учнів 3 класу з 2 тем, які вивчаються на 4 курсі (на вибір).

7. Підготувати і провести одне із занять в інтерактивній формі: подорожі, казки, конкурсу та ін.

8. Запропонувати свій варіант збірки творчих студентських робіт.

9. Укласти словник афоризмів «Говорить учитель».

10. Розробити сценарій літературного вечора «Той мурує, той руйнує...» (мистецтво слова)»

11. Розробити проект-дослідження «Еволюція ідей комунікативного підходу в педагогічній освіті».

12. Підготувати ігрову імітацію педагогічних стосунків «Етикет комунікативної взаємодії вчителя з учнями в початковій школі».

Зміст

Передмова.....	3
Тематичний план курсу.....	5
Загальні питання синтаксису сучасної української літературної мови. Словосполучення.....	6
Речення як основна синтаксична одиниця.....	15
Синтаксис простого речення. Предикативний центр двоскладного речення.....	26
Другорядні члени речення.....	42
Структурно-семантичні типи односкладних речень. Слова-речення. Неповні речення.....	58
Речення як комунікативна одиниця. Порядок слів у реченні.....	70
Просте ускладнене речення. Однорідні члени речення.....	78
Речення з відокремленими членами.....	88
Речення зі вставними та вставленими конструкціями, звертаннями.....	101
Індивідуальні творчі завдання з розділу «Словосполучення і просте речення».....	114
Література.....	132

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**ОЛЬГА ПЕТРІВНА ГОРЕЦЬКА,
МАРІЯ ПЕТРІВНА ОЛІЯР**

Технічний редактор – **Йосип КАРПІВ**
Літературний редактор – **Надія ВЕБЕР**
Комп’ютерний дизайн – **Ігор САВЧУК**

Підписано до друку 1.08.2014 р., Формат видання 60x84x1/8
Умовн. друк. арк. 8,75. Наклад 200 прим. Зам. 326

Видавництво “СІМІК”

76000, м. Івано-Франківськ, вул. Т. Цюклера, 9а
тел. (0342) 78-91-26, 78-91-29

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб’єкта
видавничої справи
серія ІФ № 11 від 27.03.2001 року.

Віддруковано в друкарні видавництва ПП «СІМІК»
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Т. Цюклера, 9а,
тел. (0342) 78-91-29